

จากบ้านโนนเช่า และบ้านนาหว้า อ.พิบูลมังสาหาร จะย้ายมาก่อนวัง	เลี้ยงสัตว์ของชาวบ้านทั้ง 3 หมู่บ้านปัจจุบันพื้นที่ป่ารวมประมาณ 100 ไร่ ดังนี้ - ป่าสาธารณะ - ป่าดอนปู่ตา - ป่าช้า - ดอนใน ม.มุด (มีขนาดเล็กไม่มีชื่อ) วังสะแบงได้ และมีน้ำบ่อสำหรับไว้ดื่มกิน อยู่ 3 บ่อปัจจุบันบ่อที่ใช้ดื่มเหลือเพียงบ่อเดียวเนื่องจากชาวบ้านใช้น้ำฝนที่อยู่ในตุ่มในโอ่งเป็นส่วนใหญ่ เมื่อไม่พอกินก็จะไปใช้น้ำบ่อที่อยู่บนนายแดง ซึ่งเป็นบ่อที่อยู่กึ่งกลางบ้าน วังสะแบงเหนือ-ใต้ และบ้านวังใหม่ ซึ่งทั้ง 3 หมู่บ้านจะใช้ร่วมกันในฤดูแล้งสำหรับน้ำใช้ชาวบ้านใช้น้ำประปาบาดาล ซึ่งประปาเข้ามาได้ประมาณ 4 ปีแล้ว	เรือไฟ จัดกันในหมู่บ้าน <u>ป่าบุ่ง ป่าทาม</u> ชาวบ้านใช้ประโยชน์ในการ 1.เก็บของป่าเห็ด หน่อไม้ เป็นพื้นที่เลี้ยงวัวเลี้ยงควาย ป่าโคก ป่าดอน -ป่าสาธารณะมีพื้นที่ประมาณ 100 ไร่ ใช้เลี้ยงสัตว์และหาของป่า (เห็ดไข่มดแดง ดอกกระเจียว) เก็บพิน -ป่าช้า มีพื้นที่ประมาณเกือบ 100 ไร่ ใช้เผาศพและฝังศพ -ดอนในแม่น้ำมูลใช้เกี่ยวหญ้าให้ วัว ควาย เก็บฝักรรรมชาติพวกผักกุ่ม ผักก้าม (ป่าสาธารณะมีคนหมู่บ้านอื่นมาใช้	เดียวหลังสร้างเขื่อนคนไปน้อยมาก ปัดต่อมาจึงไม่ได้จัดและเลิกไป 5.ประเพณีการไหลเรือเล็ก ไป เพราะน้ำไม่ไหล ป่าบุ่ง ป่าทาม ถูกทาง กฟผ.ตัดทางและเผาทำลาย เหลือแต่คอกพอน้ำขึ้นก็ถูกท่วมหมด (สาเหตุที่ตัด เขาบอกว่าจะกีดขวางการไหลของน้ำ)ใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้ ป่าโคก ป่าดอน - ป่าสาธารณะพื้นที่เหลือเท่าเดิมแต่มีการใช้ประโยชน์มากขึ้น เป็นพื้นที่หลักในการเลี้ยงสัตว์ และคนเก็บของป่ามาเก็บกันมากขึ้น ทั้งเขต	หมดเพราะน้ำจากเขื่อนท่วมพื้นที่ริมมูลหมด ทุกอย่างต้องใช้เงินซื้อกินและมีการทำไม้กวาดขายกันแทบทุกครัวเรือนถึงได้กำไรจะน้อย แต่ก็ดีกว่าไม่มีอะไรทำ	เพื่อปลูกประมาณ 4 - 5 ครอบครัวยุคปัจจุบันเป็นอยู่ของชาวบ้านดีขึ้นมาก เนื่องจากจับปลาขายกันได้มากและขายปลาได้เงินเยอะเนื่องจากปลามีราคาสูง
---	--	--	--	---	--

			ต.ระเว ต. โพธิ์ศรี บ้านท่าค้อ โดยเหมา รถมาคัน เลย		
สะพานได้ตั้งชุมชนก่อน สาเหตุที่ย้ายมาเพราะ ต้องการจับจองพื้นที่ทำ กินและมาหาปลาที่รวง วังสะพานได้ สาเหตุที่ตั้งชื่อหมู่บ้านว่า วังสะพานเพราะมีรวง ปลาขนาดใหญ่อยู่ที่ทำ น้ำมีต้นสะพานขนาดใหญ่ ใหญ่อยู่จึงเรียกว่าวัง สะพาน มีหมู่บ้านมาตั้ง ใหม่ 2 หมู่บ้าน อยู่ทาง ทิศเหนือขึ้นไปเรียก บ้านวังสะพานเหนือ อยู่ ทางใต้ติดแม่น้ำมูลเรียก บ้านวังสะพานใต้ บ้าน วังสะพานเหนืออยู่ห่าง จากบ้านวังสะพานใต้ ประมาณ 100 เมตร บ้านวังใหม่อยู่ห่างจาก บ้านวังสะพานใต้ ประมาณ 100 เมตรเช่น กัน		เขต ต.ระเว อ. พิบูลย์ บ้านระ เว บ้านนาจาน บ้านคำผ่าน บ้านดงบาก บ้านดงมะไฟ บ้านคำไหล บ้านส้มโฮง บ้านจันทร์โฮ การทำป่าใน เกาะ แก่งรวงก็ เช่นกัน	- ป่า ชั่ว เหลือพื้นที่ ประมาณ 25 ไร่ ถูก บุกรุกเนื่อง จากการ ขยายตัว ของบ้าน เรือน ถาก ถางสร้าง บ้านเรือน เป็นที่อยู่ได้ แต่ห้ามซื้อ ขาย -ดอนปู่ตา เท ลี อ ประมาณ 70 - 80 ไร่ เพราะถูก กฟผ. ตัด ไปบางส่วน ที่เหลืออยู่ ใกล้ริมมูล -ดอนเล็ก ๆ ในแม่น้ำมูล ถูกน้ำท่วม หมด		มีการซื้ออุปกรณ์จับ ปลาเพิ่มทำให้เงิน สะพัด เกิดการหมุน เวียนเงินชาวบ้านมี ความเป็นอยู่ดีขึ้น มากเมื่อเทียบกับ หลังสร้างเขื่อน ป่าโคก ป่าดอน สภาพเหมือนหลัง สร้างเขื่อน

**ตารางที่ 3 แสดงการเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรของหมู่บ้านที่ตั้งตามลำน้ำ
สาขาของแม่น้ำมูล**

หมู่บ้าน บ้านหนองแสงใหญ่ ต.หนองแสงใหญ่ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี

ประวัติหมู่บ้าน	ทรัพยากรของชุมชน	ก่อนสร้างเขื่อน	หลังสร้างเขื่อน	ความเปลี่ยนแปลง	เปิดประตูระบาย น้ำ
เป็นหมู่บ้านเก่าแก่ตั้งรกรากเพื่อพึ่งพิงทรัพยากร ดินเป็นหลัก โดยการทำ นาซึ่งชาวบ้านจะมีที่นา กันมาก ในปัจจุบันมีที่ นาเฉลี่ยครอบครัวละ	<u>ลำห้วย อ่างเก็บน้ำ</u> -ห้วยทรายเนียน -ห้วยดานยาว -อ่างเก็บน้ำห้วยดาน ยาว ป่าโคก ป่าดอน	<u>ลำห้วย อ่างเก็บน้ำ</u> (ยังไม่ สร้าง) 1.ใช้หาปลา ซึ่งมีปริมาณ ปลามากและมีชนิดของ ปลาที่ขึ้นมาจากน้ำโขงเข้า มาวางไข่ในลำห้วยหลาย	<u>ลำห้วย อ่างเก็บน้ำ</u> <u>ลำห้วย</u> 1.ไม่มีปลามากจาก ม.โขง เข้ามาเลย ปริมาณน้ำใน ลำห้วยสูงมาก และเข้า ท่วมถนนและที่นาของ	มีมากเนื่อง จากชาวบ้าน บ้านหนอง แสงใหญ่พึ่ง พิงการทำนา เป็นหลักอยู่	<u>ลำห้วย อ่างเก็บ น้ำ</u> <u>ลำห้วย</u> 1.มีปลาจากแม่น้ำ โขงเข้ามามาก เหมือนเมื่อก่อน

15-20 ไร่ขึ้นไป ลักษณะพื้นที่ในหมู่บ้าน ที่ราบ เหมาะแก่การ เพาะปลูก มีลำห้วย 2 สายผ่าน คือ ห้วยทราย เนียน และห้วยลานยาว	-ป่าริมห้วย -ตอนปูลา ในอดีตมี 100 ไร่ เป็นพื้นที่เขต ติดกับน้ำมุด ความ อุดมสมบูรณ์ของป่า ลดลงแต่พื้นที่ก็ยังคง 100 ไร่ คงเดิม เพราะไม่มีชาวบ้าน กล้าบุกรุก อีกทั้งเป็น พื้นที่ริมแม่น้ำมุด ชาวบ้านยังได้ใช้ ประโยชน์จากการหา เห็ด หน่อไม้อยู่บ้าง -ป่าช้าในอดีตนั้นป่า ช้ามีพื้นที่ 50 ไร่ ปัจจุบันลดลงเหลือ 25 ไร่เนื่องจากมีการ ตัดถนนผ่านระหว่าง วังสะแบงเหนือกับวัง สะแบงใต้ทำให้ป่าช้า ถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วน และอีกส่วน กฟผ. ก็ขุดนำดินมาส ร้างถนนทำให้ป่าช้า ลดเหลือเพียง 25 ไร่ พื้นที่บ้านวังสะแบง ในอดีตนั้นมีเยอะ คน จองแล้วลากถางเป็น ไร่ นา ก็มีและคนจอง ไว้ขายก็มี ตามที่นา นั้นในอดีตมีสัตว์ จำพวกแล่น กระต่าย นก หนู อยู่เป็น จำนวนมาก -ป่าสาธารณะตอน ลาดยาว -น้ำดื่มมี 2 บ่อสร้าง กกไม้ อยู่ห่าง 800 เมตร ใช้กินในฤดูแล้ง -บ่อสร้างกกเตย เป็น แหล่งน้ำใช้	ชนิด และเป็นปลาที่มีราคา สูง เช่น ปลากด ปลาเต็ง ปลานางเป็นต้น โดย เฉพาะปากห้วยจะได้จับ และได้ปลามาก <u>ป่าโคก ปาดอน</u> -ป่าริมห้วย เป็นป่าหัวไร่ ปลายนาติดลำห้วยมีเจ้า ของ ใช้เก็บไขมดแดงและ เห็ด ทำไม้ตัดมาเผาถ่านใช้ และขายส่วนน้อย -ตอนปูลา มีพื้นที่ 8 ไร่ ใช้ ประกอบพิธีกรรม การ เลี้ยงบ้านไหว้ศาลปูลา ปี ละ 2 ครั้ง -ตอนป่าช้า มีพื้นที่ 24 ไร่ ใช้ประกอบพิธีฝังศพและ เผาศพ -ป่าสาธารณะตอนลาดยาว มีพื้นที่ ประมาณ 1,800 ไร่ ใช้ประโยชน์ในการเก็บ ของป่าเช่น เห็ด ไขมดแดง ดอกกระเจียว กุศรีจิณู (มี มาก โดยเฉพาะจีนูแดง ราคาสูง) เก็บกิน มีชาว บ้านจากที่อื่นมาร่วมใช้กัน มาก เช่นบ้านวังสะแบง เหนือ ได้ บ้านวังใหม่ หมู่ บ้านใน ต.ระเว อ.พิบูลย์ อ. สิรินธร อ.โขงเจียม	ชาวบ้าน 2.ไม่มีปัญหาเรื่องการ ขาดน้ำของท่ามีแต่หน้า มากเกินไป <u>อ่างเก็บน้ำห้วยลานยาว</u> 1.จะเป็นปลาเกล็ด ปลา เลี้ยงเช่น ปลายี่สก ปลา ตะเพียน มีชาวบ้านอื่น มาร่วมใช้มาก เช่น เข ตอ.พิบูลย์ เขตอ.โขง เจียม ทลาย ๆ หมู่บ้าน หากันตลอดทั้งปี 2.อาศัยเป็นแหล่งน้ำกิน ของวัวควายและปลูกผัก รอง อ่างเก็บน้ำเพราะมี น้ำตลอดปี <u>ป่าโคก ปาดอน</u> 1.ป่าสาธารณะตอนลาน ยาวเหลือพื้นที่ประมาณ 1,000 - 12,000 ไร่ ส่วนที่หายไปถูกขุดเป็น อ่างเก็บน้ำ ห้วยลาน ยาวและถูกน้ำท่วม 2.การหาของป่า คนที่มา หาเยอะมากและมีความ หนาแน่นมากกว่าเก่า มาก มาจากปลาย อำเภอ อ.โขงเจียม อ. พิบูลย์ อ.สิรินธร ศรี เมืองใหม่ ไกลขนาดนั้น ก็ยังมาทำให้หากันได้ น้อย	แล้ว มีอาชีพ หลักคือทำนา ไม่ใช้หาปลา เหมือนหมู่บ้าน ที่อยู่ติด ริมแม่น้ำมุน จะ มี ผล กระทบคือน้ำ จากมุน ต้น ระดับน้ำใน ลำห้วยที่สูง ขึ้นมาจนต้น ตลิ่งห้วยเข้า ท่วม ที่ นา และทำให้ การจับปลา ในลำห้วยได้ น้อยลงมาก เนื่องจากไม่มี ปลาจาก ม. โขงเข้ามาใน ลำห้วยเลย จากที่เคยจับ ได้เยอะ มี รายได้จาก การขายปลา พอสร้าง เขื่อนก็ไม่มี และมีอาชีพ เสริมคือการ ทำไม้กวาด ปี 2543 เริ่ม ทำ ได้วิธีจาก บ้านวัง สะแบงเหนือ ป่าโคกป่า ดอน 1.ป่าดอนปูลา มีพื้นที่ 8 ไร่ เท่าเดิม 2. ป่าช้า ปัจจุบัน 24 ไร่ พื้นที่ลดลง ไปบางส่วนจาก	ก่อนสร้างเขื่อนจับ ได้เยอะ และขาย ได้ดีราคาสูง 2.ในฤดูแล้งน้ำใน ลำห้วย ลดลงอย่างมาก วัวควายกินน้ำ ลำบากเนื่องจาก ความสูงของตลิ่ง ปลูกผักริมห้วยไม่ ได้เพราะน้ำน้อย <u>อ่างเก็บน้ำ</u> ไม่มีผลกระทบ อะไรจากการเปิด เขื่อน แต่ฤดูแล้ง วัวควายจะถูกนำ ไปเลี้ยงริมอ่างเก็บ น้ำมาก <u>ป่าโคก ปาดอน</u> สภาพพื้นที่และ การใช้เหมือนตอน สร้างเขื่อน
--	--	--	--	--	---

				ตากถางเป็น ที่ทำกินแต่ก็ ไม่มากนัก 3.ที่สาธารณะ ประโยชน์ พื้นที่ 1,600 ไร่ และมีอ่าง ลานยาวอยู่ ตรงกลาง ป่า ปัจจุบันกลายเป็น ห้วยลาน ยาว เพราะมี การทำฝาย ขนาดเล็ก ป่า ลดจำนวนลง ไปมากเนื่อง จากถูกบุกรุก พื้นที่ทำกิน ซึ่งปัจจุบันยัง เหลือ ประมาณ 1,000 ไร่ ชาวบ้านมี การออกฎกัน ห้ามตัดไม้ใน ที่สาธารณะ แต่ก็ยังมีคน ลักลอบตัดทำ ให้พื้นที่ป่า เบาบางลงไป	
--	--	--	--	---	--

**ตารางที่ 4 แสดงการเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรของหมู่บ้านที่ตั้งตามทีราบลุ่มแล
ห่างจากแม่น้ำมูล**

หมู่บ้านระเว ตำบลระเว อำเภอโขงเจียมจังหวัดอุบลราชธานี

ประวัติหมู่บ้าน	ทรัพยากรของชุมชน	ก่อนสร้างเขื่อน	หลังสร้างเขื่อน	ความเปลี่ยนแปลง	เปิดประตูระบายน้ำ
ก่อตั้งมาได้ 150 ปีแล้ว คนกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้ง ต้องการหาที่ทำกินและ จุดที่ตั้งมีความสมบูรณ์ ทั้งลำห้วย ที่ราบลุ่มและ โลกทำเลเลี้ยงสัตว์	-ดอนปู่ตา 50 ไร่ -ป่าช้า 52 ไร่ -ที่ดินสาธารณะ 3 ไร่ 2 งาน -ห้วยระเวซึ่งเป็น สาขาของแม่น้ำมูล -แม่น้ำมูล	ชาวบ้านระเวทำนาเป็น หลักละมีรายได้หลักจาก การทำนา ส่วนการหาปลา หาจากทั้งห้วยระเวและ ส่วนน้อยมาหาที่แม่น้ำมูล ในช่วงหน้าแล้ง ป่าและโลกเป็นที่สาธารณะ	การสร้างเขื่อนปากมูล ไม่มีผลกระทบต่อชาว บ้านส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน แต่กลับส่งผลดีต่อชาว บ้านในแง่ที่ว่าทำให้น้ำ ในลำห้วยระเวไม่แห้ง ขุดมากในหน้าแล้งเมื่อ	การสร้างเขื่อน ทำให้น้ำในลำ ห้วยระเวสูงขึ้น ในช่วงหน้าใน ส่งผลกระทบให้ น้ำเอ่อท่วมที่ นาชาวบ้านที่	การเปิดประตูระบาย น้ำเขื่อนปากมูลมีผล ต่อชาวบ้าน 2 ด้านดังนี้ 1. น้ำแห้งในลำห้วยละ เวสัตว์เลี้ยงไม่มีน้ำดื่ม และชาวบ้านที่อยู่ริม ห้วยที่เคยใช้น้ำปลูกผัก

-พื้นที่การถือครอง(ที่นา) ครอบครัวยุคประมาณ 15-20 ไร่
-ปัจจุบัน มีบ่อนาคาล 13 แห่ง
หมู่ 2 มี 4 แห่ง
หมู่ 3 มี 7 แห่ง
หมู่ 8 มี 2 แห่ง
-น้ำสร้างมีอยู่ 4 แห่ง
มีมานานแล้ว อีกบ่อไม่ได้ใช้และเลิกใช้ไป
เพราะมีประปาบาดาล แต่ในฤดูแล้งจะยังคงไปใช้น้ำบริเวณสร้างกกแต่อยู่แต่ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะตักน้ำฝนกันมากกว่าเพราะมีโอ่งรองรับ บ่อน้ำมี 4 บ่อคือที่ดอนกง กกแต่แก่นแก้ว ดอนแก้ว ที่ยังใช้อยู่ก็คือ กกแต่กินในฤดูแล้ง หมู่บ้านเริ่มมีโอ่งใช้เมื่อประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา
-ประปามีอยู่ 3 แห่ง
อยู่หมู่ 2,3,8 สร้างเมื่อปี 2541

ของชุมชนเป็นที่สำหรับการเก็บหาของป่าเช่นเห็ด ลักรูปที่เป็นอาหารหน่อไม้และแมลงต่างๆ รวมทั้งเป็นที่เลี้ยงวัวควายเป็นสถานที่ซักรีดเสื้อผ้าเป็นสถานที่พักผ่อนและเป็นที่อนุรักษ์ไม้และมรดกห้ามการทำลายหรือตัดไม้ใหญ่

เทียบกับไม่มีเขื่อนแต่ปริมาณปลาที่จับได้จากลำห้วยละแควลดลง แต่สำหรับกลุ่มชาวบ้านที่ยากจนที่อาศัยลำน้ำมูลในการหาปลาหน้าแล้งเป็นอาหารและรายได้จะประสบกับปัญหาจับปลาไม่ได้เพราะน้ำท่วมแก่งดินเนื่องจากคนกลุ่มน้ำจะอาศัยการทอดแหตามแก่งดินเป็นหลัก

อยู่ติดกับลำน้ำโขงตลอดเวซึ่ง เป็น ปัญหา เดียวกันที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านหนองแสงใหญ่ สำหรับหน้าแล้งน้ำในลำห้วยละแควไม่แห้งขุดทำให้ ชาวบ้านสามารถใช้เป็นแหล่งอุปโภคบริโภคและเลี้ยงสัตว์ตลอดจนปลูกพืชผักได้
กลุ่มที่จับปลาในแม่น้ำมูลจะมีประมาณ 20-30 ครั้ง เรือนจะได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างเขื่อนปากมูลเนื่องจากไม่สามารถเข้าถึงที่จับปลาได้ เพราะน้ำได้ท่วมแก่งดินซึ่งเป็นพื้นที่จับปลาสำคัญ สำหรับผู้ที่ใช้อุปกรณ์แหในการจับปลา (แหเป็นเครื่องมือจับปลาหน้าแล้งสำหรับน้ำตื้น)
-ในอดีตนั้นปากจะอยู่ตามไร่นา ปัจจุบันพื้นที่ที่เคยเป็นป่าเป็นนา เนื่องจาก การขยายตัวของประชากร

หรือตกกล้าก่อนถึงฤดูกาลทำครุอัน
2. ชาวบ้านที่เคยหาปลาจากแม่น้ำมูลหน้าแล้งได้กลับมาหาปลาและมีรายได้อีกครั้ง

				แต่จะมีคนมีไรนาที่มีดินไม่อยู่ และมีเพียงไม้ ชาติ ไม่ถูก เป็น ที่นาทั้งหมดแต่จะมีดินไม้ที่มีอยู่ตามไรนา เขต พื้นที่ ที่สาธารณะของบ้านระเวมีน้อยมาก เนื่องจากจะเป็นทุ่งนาเป็นสวนใหญ่ -ป่าดอนปู่ตามีพื้นที่ 50 ไร่ ปัจจุบันก็ยังคงเท่าเดิม -ป่าจำ ในอดีตมีพื้นที่ 52 ไร่ ปัจจุบันเหลือ 40 ไร่ เกิดจากการบุกรุกทำไรนา -ที่ดินสาธารณะทั้งหมดบ้านมีประมาณไม่ถึง 3 ไร่อยู่ใกล้หัวระเว และอยู่ที่ตลาดชุมชน 2 งาน	
--	--	--	--	--	--

จากตารางที่เสนอมาข้างต้นชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในแม่น้ำมูลหลังจากสร้างเขื่อนปากมูลส่งผลกระทบต่อรูปแบบการใช้ประโยชน์จากแม่น้ำมูลโดยเฉพาะในหมู่บ้านที่พึ่งพาทรัพยากรจากแม่น้ำมูลเป็นหลักเช่นหมู่บ้านวังสะแบงได้ ก่อนมีเขื่อนวิถีชีวิตเกี่ยวเนื่องกับการหาปลาเป็นส่วนใหญ่ การทำนานั้นจะทำเพื่อกิน คนที่ไม่มีข้าวก็จะแลกเปลี่ยนกับข้าวซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "ทำนาบนหลังปลา" หลังมีเขื่อนชาวบ้านต้องหันมาพึ่งพาทรัพยากรจากภายนอกท้องถิ่น เช่นหันเหชีวิตจากการหาปลามาเป็นขายแรงงานและพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติอื่นๆทดแทน เช่น ทรัพยากรป่า (ป่าสาธารณะที่เป็นป่าโคก ป่าริมน้ำ ดอนปู่ตาและอื่นๆ) ซึ่งไม่ค่อยพอเพียงการสร้างรายได้ทดแทนรายได้จากการหาปลา พร้อมกันนี้วิถีทางวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับแม่น้ำมูล เช่น การใช้สำน้ำมูล แก่งหินต่างๆและพื้นที่ริมน้ำในการทำพิธีกรรมตาม

ความเชื่อของท้องถิ่น เช่น ไหลเรือไฟ แ่งเรือ สงกรานต์ และอื่นๆก็หยุดชะงักลง ส่วนหมู่บ้านที่ตั้งตามลำน้ำสาขา ได้แก่หมู่บ้านหนองแสงใหญ่นั้นก็ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนในลักษณะคล้ายๆกับที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านวังสะแบงใต้โดยเฉพาะในกลุ่มชาวบ้านที่พึ่งพาแม่น้ำมูลในการหาปลา ส่วนผลกระทบต่อวัฒนธรรมและความเชื่อไม่ชัดเจนเท่ากับที่พบในหมู่บ้านวังสะแบงใต้ ส่วนหมู่บ้านระเวที่อยู่ไกลออกไปนั้นการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตไม่ได้ขึ้นกับเขื่อนปากมูล ยกเว้นชาวบ้านจำนวนน้อยเมื่อเทียบกับจำนวนครัวเรือนของทั้งชุมชน ที่อาศัยแม่น้ำมูลในการจับปลาช่วงหน้าแล้ง เนื่องจากชาวบ้านระเวพึ่งทรัพยากรที่นาเป็นหลักและทำเพียงนาปีเท่านั้น พอว่างจากฤดูกาลทำนาลูกหลานหรือสมาชิกในครอบครัวจะโยกย้ายไปทำงานในจังหวัดอุบลหรือกรุงเทพฯ ชาวบ้านที่อยู่จะปลูกผักตามหัวไร่ปลายนาและหาปลาตามลำน้ำระเว โดยสรุปพบว่าปฏิทินกิจกรรมของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนดังเสนอข้างล่างนี้

ตารางที่ 5 ปฏิทินกิจกรรมแสดงวิถีชีวิตของชาวบ้านในปัจจุบัน (2545)

เดือน กิจกรรม	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.
บ้านวัง สะแบงใต้	เกี่ยวข้าว	ทำไม้กวาด			ดำนา						เกี่ยวข้าว	
						รับจ้างต่างถิ่น						
						หาปลา						
		ปลูกผัก										
บ้านแสงใหญ่	เกี่ยวข้าว	ทำไม้กวาด			ดำนา						เกี่ยวข้าว	
						รับจ้างต่างถิ่น						
		หาปลา ตามสาขาลำน้ำมูล									หาปลา	
		ปลูกผัก										
บ้านระเว	เกี่ยวข้าว				ดำนา						เกี่ยวข้าว	
						รับจ้างต่างถิ่น						
		หาปลา ตามสาขาลำน้ำมูล										
		ปลูกผัก										

6. การเปลี่ยนแปลงรายได้

ในหัวข้อที่ผ่านมาพบว่าการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตของชาวบ้านมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากรธรรมชาติในแม่น้ำมูล หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำมูลเช่นวังสะแบงใต้ที่อาศัยทรัพยากรปลาในแม่น้ำมูลในการสร้างฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมจะได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูลมากที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านที่อยู่ตามลำน้ำสาขาและที่อยู่ห่างไกลจากแม่น้ำมูล ตารางที่จะเสนอข้างนี้ ชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำมูลอันเนื่องจากการสร้างเขื่อนปากมูลส่งผลกระทบต่อการดำรงชีพทางด้านเศรษฐกิจของชาวบ้านแตกต่างกันระหว่างหมู่บ้านที่ตั้งติดหรืออยู่ห่างจากแม่น้ำมูลโดยพิจารณาจากการสำรวจของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี(2545) เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจปลาในหมู่บ้านริมแม่น้ำมูลจากช่วงก่อนและหลังมีเขื่อนปากมูลและระหว่างช่วงการทดลองเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล จากการสำรวจพบว่าหมู่บ้านวังสะแบงใต้ที่อยู่ในเขต (zone) ที่ 4 ในตารางที่ 6 มีรายได้จากการทำประมงในแม่น้ำมูลมากกว่าหมู่บ้านหนองแสงใหญ่ที่อยู่ในเขต (zone) ที่ 7 อย่างเห็นได้ชัด และเป็นที่สังเกตว่าชาวบ้านที่ตั้งหมู่บ้านริมแม่น้ำมูลจะมีรายได้จากการรับจ้างนอกภาคการเกษตรสูงกว่าหมู่บ้านอื่นๆ หลังการก่อสร้างเขื่อนปากมูลเนื่องจากเขื่อนปากมูลมีส่วนสำคัญให้เกิดการเพิ่มจำนวนของชาวบ้านในการย้ายถิ่นสูงกว่าหมู่บ้านที่มีค่อยได้พึ่งพาการหาปลาจากแม่น้ำมูล

ในการขณะเดียวกันหมู่บ้านที่อยู่ตามลำน้ำสาขาในพื้นที่ศึกษาได้แก่บ้านหนองแสงใหญ่ (zone ที่ 7) ที่มีที่นาและมีรายได้จากการทำนาก็มีรายได้ภาคการเกษตร ในที่นี้คือ การขายข้าวและพืชผักต่างๆ สูงกว่าบ้านที่ตั้งอยู่ตามลำน้ำสาขาไม่ว่าจะเป็นช่วงก่อนหรือหลังการสร้างเขื่อนและระหว่างการทดลองเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล นอกจากนี้ยังมีรายได้จากนอกภาคการเกษตรน้อยกว่าชาวบ้านที่อาศัยติดกับแม่น้ำมูลภายหลังการสร้างเขื่อนปากมูลเนื่องจากเขื่อนปากมูลมิได้เป็นปัจจัยหลักให้ชาวบ้านแถบนี้ต้องอพยพแรงงานเมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านที่ตั้งริมแม่น้ำมูล

**ตารางที่ 6 แสดงการประเภทรายได้ของหมู่บ้านริมแม่น้ำมูลและหมู่บ้านตาม
ลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล**

Zone*	จน. ตัว อย่าง	ก่อนการสร้างเขื่อน ปี 2533				หลังการสร้างเขื่อน ปี 2543				ทดลองเปิดเขื่อน ปี 2544			
		ประมง	เกษตร	นอก เกษตร	รวม	ประมง	เกษตร	น อ ก เกษตร	รวม	ประมง	เกษตร	น อ ก เกษตร	รวม
1	33	39,262	3,859	27,587	70,708	9,769	4,051	46,254	60,074	18,148	1,293	53,416	72,902
2	139	20,952	14,379	12,228	47,559	1,960	5,033	28,353	35,346	7,247	4,131	28,276	39,654
3	136	27,143	16,071	22,634	65,848	1,665	8,278	37,849	47,792	12,009	6,686	38,295	56,990
4*	84	32,544	10,440	16,548	59,535	10,157	6,198	38,022	54,377	16,423	3,621	41,871	61,915
5	142	27,941	10,808	20,864	59,633	1,195	6,903	40,235	48,333	9,203	6,564	40,373	56,140
6	256	24,913	12,955	22,276	60,144	1,973	9,601	37,408	48,982	9,239	9,200	36,723	55,162
7*	109	19,846	11,131	21,305	52,282	3,564	9,378	27,413	50,355	6,622	4,373	33,667	44,662
รวม	899	25,742	12,518	20,099	58,359	3,045	7,720	36,905	47,670	10,025	6,223	36,957	53,205

ที่มา: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (25465) : 6-27

หมายเหตุ * zone1 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณท้ายเขื่อนปากมูล (บ้านท่าแพ)

zone2 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณเหนือเขื่อนฝางขาว (บ้านสุวรรณวาริ ห้วยโฮ ปากมุง)

zone3 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณเหนือเขื่อนฝางขาวจากใต้แก่งสะพือ (บ้านแสนตอ คอนสำราญ คอนชีวิน และคันไร่

ใต้)

zone 4 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณเหนือเขื่อนฝางซ้ายจากใต้แก่งสะพือ เขตอำเภอโขงเจียม (บ้านหัวเหว คอนสวรรค์

วังสะแบงใต้วัง

สะแบงเหนือ)

zone 5 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณหน้าเขื่อนฝางซ้ายจากใต้แก่งสะพือเขตอำเภอฟิบูลมังสาหาร (บ้านทรายมูล คันลิ้ม

ค้อใต้)

zone 6 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณหน้าเขื่อนฝางซ้ายเหนือแก่งสะพือถึงอุบลราชธานี (บ้านโพธิ์ศรี สะพือใต้ หนองโพธิ์

และปากห้วย)

Zone 7 หมายถึงหมู่บ้านบริเวณลำน้ำสาขา (บ้านคอนหวาย หนองแสงใหญ่ โนนกลางม ปากโคม)

เมื่อพิจารณาถึงความยากจนของครัวเรือนในแต่ละช่วงเวลาพบว่าหมู่บ้านที่ตั้งติดกับแม่น้ำมูลมีสัดส่วนความยากจนของครัวเรือนต่ำกว่าหมู่บ้านที่ตั้งตามลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูลทั้งนี้เนื่องจากหมู่บ้านที่ตั้งใกล้กับแม่น้ำมูลสามารถสร้างรายได้จากการหาปลาจากแม่น้ำมูลก่อนที่จะมีการก่อสร้างเขื่อนปากมูลแต่ภายหลังจากมีเขื่อนปากมูลแล้วสัดส่วนความยากจนของครัวเรือนในหมู่บ้านริมแม่น้ำมูลเพิ่มสูงขึ้นอย่างชัดเจน อย่างไรก็ตามพบว่าภาวะความยากจนเพิ่มขึ้นในทุกกลุ่มครัวเรือน รวมทั้งหมู่บ้านตามลำน้ำสาขา โดยพบว่าความยากจนในเขตนี้มีความสัมพันธ์โดยตรงกับขนาดการถือครองที่ดินของครัวเรือน ครัวเรือนที่จับปลาขาย และการมีหรือครอบครองอุปกรณ์การจับปลาที่แตกต่างกันทั้งปริมาณและประสิทธิภาพการจับปลา ดังที่นำเสนอในตารางที่ 7, 8 และ 9 ต่อไปนี้

**ตารางที่ 7 แสดงสัดส่วนของครัวเรือนยากจนในกลุ่มน้ำมูลแต่ละช่วง (รายได้ต่อปี/
ครัวเรือน)**

รายการ	จ น . ตั ว อ ย่ า ง (๓ ๖ ๖ เรือน)	ก่อนการสร้างเขื่อน ปี 2533*		หลังการสร้างเขื่อน ปี 2543**		ทดลองเปิดเขื่อน ปี 2544***	
		ยากจน	ไม่ยากจน	ยากจน	ไม่ยากจน	ยากจน	ไม่ยากจน
กลุ่มอาชีพประมง							
ไม่มีการจับปลาขายตั้งแต่ปี 2535	199	52.76	47.24	60.80	39.20	57.29	42.71
ไม่มีการจับปลาขายในปี 2544	277	29.24	70.76	64.26	35.74	67.15	32.85
มีการจับปลาขายในปี 2544	423	25.53	74.47	62.17	37.83	51.54	48.46
การถือครองที่ดิน							
ไม่มีที่ดิน	241	42.32	57.68	68.88	31.12	65.56	34.44
มีที่ดินระหว่าง 1-10 ไร่	168	35.12	64.88	65.48	34.52	57.14	42.86
มีที่ดินระหว่าง 11-20 ไร่	237	28.27	71.73	62.87	37.13	28.23	41.77
มีที่ดินระหว่าง 21-50 ไร่	239	26.38	73.62	64.81	45.19	51.05	48.95
มีที่ดินมากกว่า 50 ไร่	14	21.43	78.57	42.86	57.14	28.57	71.43

ที่มา: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (2545): 6-44

**ตารางที่ 8 แสดงสัดส่วนของครัวเรือนยากจนในกลุ่มน้ำมูลแต่ละช่วง (รายได้ต่อปี/
ครัวเรือน) (ต่อ)**

รายการ	จ น . ตั ว อ ย่ า ง (๓ ๖ ๖ เรือน)	ก่อนการสร้างเขื่อน ปี 2533*		หลังการสร้างเขื่อน ปี 2543**		ทดลองเปิดเขื่อน ปี 2544***	
		ยากจน	ไม่ยากจน	ยากจน	ไม่ยากจน	ยากจน	ไม่ยากจน
ลักษณะของเรือที่ใช้ในการประมง (เฉพาะครัวเรือนที่จับปลาปี 2544 จำนวน 423 ครัวเรือน)							
ไม่มีเรือและเครื่องยนต์เรือ	95	31.58	68.42	66.32	33.68	67.13	32.87
มีเรือแต่ไม่มีเครื่องยนต์เรือ	225	28.00	72.00	63.56	36.44	52.00	48.00
มีเรือและมีเครื่องยนต์เรือ	103	13.59	86.41	55.34	44.66	33.88	66.12
ค่าเฉลี่ยรวม	423	32.70	67.30	62.51	37.49	57.62	42.38

ที่มา: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (2545): 6-45

หมายเหตุ: * ใช้เส้นความยากจนในปี 3535 เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาความยากจนของปี 2533

** กำหนดให้จำนวนสมาชิกของครัวเรือนในปี 2543 เท่ากับปี 2544

*** ใช้รายได้เฉลี่ยต่อคนในปี 2543 เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาความยากจนปี 2544

ตารางที่ 9 แสดงสัดส่วนครัวเรือนยากจนในแม่น้ำมูลตอนล่างจำแนกตามพื้นที่ (รายได้ต่อปี/ครัวเรือน)

บริเวณ (zone)	จน.ตัวอย่าง (ครัวเรือน)	ก่อนการสร้างเขื่อน ปี 2533*		หลังการสร้างเขื่อน ปี 2543**		ทดลองเปิดเขื่อน ปี 2544***	
		ยากจน	ไม่ยากจน	ยากจน	ไม่ยากจน	ยากจน	ไม่ยากจน
1	33	18.18	81.82	54.55	45.45	30.30	69.70
2	139	41.01	58.99	75.54	24.46	73.38	26.62
3	136	35.29	64.71	70.59	29.41	60.29	39.71
4	84	26.19	73.81	42.86	57.14	40.48	59.52
5	142	33.80	66.20	62.68	37.32	59.15	40.85
6	256	26.95	73.05	56.25	43.75	51.95	48.05
7	109	40.37	59.63	67.89	32.11	66.97	33.03
รวม	899	32.70	67.30	62.51	37.49	57.62	42.38

ที่มา: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (2545): 6-46

หมายเหตุ * ใช้เส้นความยากจนในปี 3535 เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาความยากจนของปี 2533

** กำหนดให้จำนวนสมาชิกของครัวเรือนในปี 2543 เท่ากับปี 2544

*** ใช้รายได้เฉลี่ยต่อคนในปี 2543 เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาความยากจนปี 2544

zone1 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณท้ายเขื่อนปากมูล (บ้านท่าแพ)

zone2 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณเหนือเขื่อนฝางขวา (บ้านสุวรรณวาริ ห้วยไฮ ปากป่อง)

zone3 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณเหนือเขื่อนฝางขวาจากใต้แก่งสะพือ (บ้านแสนตอ คอนสำราญ คอนชีวิน และคันไร่

ใต้)

zone 4 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณเหนือเขื่อนฝางซ้ายจากใต้แก่งสะพือ เขตอำเภอโขงเจียม (บ้านหัวเหว คอนสวรรค์

วังสะแบงใต้วัง

สะแบงเหนือ)

zone 5 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณหน้าเขื่อนฝางซ้ายจากใต้แก่งสะพือเขตอำเภอพิบูลมังสาหาร (บ้านทรายมูล ตันลิ้ม

ก่อใต้)

zone 6 หมายถึง หมู่บ้านบริเวณหน้าเขื่อนฝางซ้ายเหนือแก่งสะพือถึงอุบลราชธานี (บ้านโพธิ์ศรี สะพือใต้ หนองโพธิ์

และปากห้วย)

zone 7 หมายถึงหมู่บ้านบริเวณลำน้ำสาขา (บ้านคอนหวาย หนองแสงใหญ่ โนนกลางม ปากโดม)

ในกรณีของหมู่บ้านระเว ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งไกลออกไปจากแม่น้ำมูลและประชากรส่วนใหญ่มิได้พึ่งพาแม่น้ำมูลเนื่องจากเป็นหมู่บ้านทำนาจากการพูดคุยกลุ่มย่อยกับชาวบ้านพบว่า รายได้หลักของชาวบ้านมี สองทางคือ การทำนาและการรับจ้างนอกภาคการเกษตร ส่วนชาวบ้านที่หาปลาจากแม่น้ำมูลจะมีรายได้เสริมจากการจับปลาขายในแต่ละปีไม่มากนัก ดังเสนอในตารางข้างล่างนี้

**ตารางที่ 10 แสดงการเปลี่ยนแปลงของรายได้ชาวบ้านระเว(โดยประมาณ) จาก
การระดมความเห็นกลุ่มย่อย (รายได้ต่อปี/ครัวเรือน)**

ก่อนการสร้างเขื่อน ปี 2533				หลังการสร้างเขื่อน ปี 2543				ทดลองเปิดเขื่อน ปี 2544			
ประมง	เกษตร	นอก เกษตร	ร ว ม ประมาณ	ประมง	เกษตร	น อ ก เกษตร	ร ว ม ประมาณ	ประมง	เกษตร	น อ ก เกษตร	ร ว ม ประมาณ
5,000	15,000	30,000	50,000	1,000	17,000	37,000	55,000	1,500	17,000	38,500	55,000

ที่มา: จากการสนทนากลุ่มย่อยกับชาวบ้าน 2 กลุ่มละ 8 คน วันที่ 15 มีนาคม 2545 เวลา 10:00-12:00 น.

7. โครงสร้างทางชนชั้นในชุมชน

7.1 หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ติดกับแม่น้ำมูล

ชาวบ้านเห็นว่าความแตกต่างระหว่างฐานะความเป็นอยู่ระหว่างชาวบ้านนั้นวัดได้จากหลายปัจจัยได้แก่ การถือครองที่ดิน(ที่นา) ที่แตกต่างกัน จำนวนวัวควายที่มีอยู่ของครัวเรือน รายได้ที่ได้จากการทำนา ขายปลาที่จับจากแม่น้ำมูล และ การรับจ้างต่างถิ่น และ ความรู้เกี่ยวกับเครื่องมือและวิธีการใช้ แหล่งหาปลา ฤดูกาลการขึ้นล่องของปลา ตลอดจนการเป็นเจ้าของลวงปลาแห่งใดแห่งหนึ่ง เป็นต้น นอกนี้ ในสายตาของชาวบ้านแล้วความเกียจคร้านก็นับว่าเป็นเหตุผลสำคัญอีกอย่างที่ทำให้ชาวบ้านยากจนหรือร่ำรวย

จากการศึกษาพบว่าหมู่บ้านวังสะแบงได้มีความเห็นว่าปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้ชาวบ้านมีฐานะทางเศรษฐกิจแตกต่างกันมาจากการมีปัจจัยการผลิต เช่น การถือครองที่ดินมากหรือน้อยมีผลต่อการความยากตีมิจนเนื่องจากหากสามารถผลิตข้าวได้โดยไม่ต้องนำเงินจากการขายปลาไปซื้อข้าวชาวบ้านก็มีเงินเก็บและสามารถซื้อที่นาเพิ่มมากยิ่งขึ้นและสามารถนำเงินจากการขายปลาส่งบุตรหลานเล่าเรียนโดยไม่ต้องกังวลเรื่องข้าวไม่พอกินภายในครัวเรือน นอกจากนี้ปัจจัยที่สำคัญยิ่งกว่าการมีที่ดินคือการเข้าถึงทรัพยากรปลาโดยเงื่อนไขนี้สัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับความรู้ความชำนาญในการหาปลา ได้แก่ รู้แหล่งที่เรียกว่า ลวงปลา เป็นเจ้าของเครื่องมือหาปลาที่มีประสิทธิภาพในการจับปลาสูง ได้แก่ จีบ กวด ลอบใหญ่ มองบางชนิดและประเภทของเรือคือเรือที่มีเครื่องยนต์ หรือการมีอาชีพเป็นแม่ค้าปลา ก่อนมีเขื่อนชาวบ้านวังสะแบงได้เห็นว่าผู้ที่มีฐานะดีหมายถึงผู้ที่มีรายได้จากการขายปลามากประมาณปีละ 15,000 บาท ขึ้นไปและมีที่ดินมากกว่า30 ไร่ขึ้นไป ฐานะปานกลางคือมีรายได้จากการจับปลาประมาณ 10,000-14,000 บาทต่อปี และมีที่นาประมาณ 10-29 ไร่ ส่วนคนจนคือคนที่มียี่นน้อยกว่า 10 ไร่หรือไม่มีที่นาเลยและมีรายได้จากการขายปลาได้น้อยกว่า10,000 บาทต่อปี จากการสอบถามพบว่าก่อนการสร้างเขื่อนชาวบ้านในหมู่บ้านวังสะแบงได้ส่วนใหญ่มีฐานะปานกลางหลังการสร้างเขื่อนชาวบ้านที่มีฐานะปานกลางจะประสบปัญหาหนักที่สุดเนื่องจากไม่สามารถจับปลาได้และล้มเลิกอาชีพการหาปลาไปเลยหลายคนและเริ่มมาจับปลาหรือมีอาชีพเกี่ยวกับปลาอีกครั้งหลังการเปิดเขื่อนปากมูลแต่การปรับตัวในการกลับมาจับปลาของชาวบ้านแต่ละกลุ่มก็แตกต่างกันไปตามศักยภาพและกำลังในการหาปัจจัยการผลิต เช่น อุปกรณ์การจับปลา ดังจะเห็นได้จากตารางที่7-8 ที่เสนอมาแล้ว

กรณีศึกษา

1. กลุ่มที่มีเรือติดเครื่องยนต์¹³ มักจะหาปลาได้มากกว่ากลุ่มที่มีเรือพาย เช่นกรณีศึกษาของนายปอน กันสอน เขาเล่าว่าก่อนการสร้างเขื่อนมีเรือติดเครื่องยนต์ 1 ลำ (ของพ่อใหญ่ผืนอ่อนสี) คนจะนำเรือออกไปหาปลาบริเวณบ้านวังสะแบงไปจนถึงบ้านหัวเหว โดยจะไปเป็นกลุ่ม ๆ ละประมาณ 3 – 8 คน (หาใครหามัน ไม่ได้ร่วมกัน) โดยจะใช้อุปกรณ์หาปลาจำพวกแห มอ (ตั้งแต่ 1½ - 14 เซนติเมตร) เบ็ดเผือก หาปลาได้ประมาณ 6 – 7 กิโลกรัม จะมีพ่อค้าปลามาซื้อถึงที่ หลังสร้างเขื่อน มีเรือติดเครื่องยนต์ 3 ลำ ในช่วงปีแรกที่มีการสร้างเขื่อนชาวบ้านหาปลาไม่ได้เลย เพราะน้ำในแม่น้ำมูลมากขึ้นเลยทำให้หาปลาลำบาก เขาเลยเลิกหาปลาเลยกลับไปทำงานรับเหมาก่อสร้างหลังจากนั้นช่วง 2 ปี เขาก็ได้เริ่มลงหาปลาอีกครั้งอีกครั้งหาปลาได้แค่พอกินไม่ได้ขาย หาปลาในบริเวณหมู่บ้าน ช่วงนั้นลงหาปลาควบคู่กับทำงานรับเหมาก่อสร้าง และในปี พ.ศ. 2536 – 2537 เขาลงทุนซื้อเครื่องปั๊มลม (ราคา 2,000 บาท) เพื่อที่จะนำมาดำหากุ้งก้ามกรามและได้เลิกทำงานรับเหมาก่อสร้าง เขาได้มาดำจับกุ้งก้ามกรามอย่างเดียว จับกุ้งก้ามกรามขายได้ 500 – 1,000 บาท ต่อวัน ใน 1 ได้กำไร โดยหักค่าน้ำมัน ค่ากินมีเงินเก็บ 10,000 บาท และช่วงปี พ.ศ. 2538 เริ่มจับกุ้งก้ามกรามไม่ได้เขาขายเครื่องปั๊มลมและไปทำงานรับเหมาก่อสร้างเหมือนเดิม ช่วงเปิดประตุน้ำเขื่อนเขาเริ่มมีเรือติดเครื่องยนต์ 3 ลำ เขาจะนำเรือออกหาปลาเฉพาะบริเวณในหมู่บ้าน (แก่งทรายเนียน) เพราะต้องทำงานรับเหมาก่อสร้างด้วยเลยไม่ได้ออกไปหาไกล ออกไปหาปลาไกล ๆ ก็ไม่คุ้มค่าน้ำมัน ช่วงฤดูฝนนายปอนถึงจะนำเครื่องยนต์มาติดเรือเพราะน้ำจะไหลแรง ส่วนใหญ่เขาจะหาเพื่อกิน ถ้าได้ปลาคือใหญ่ถึงจะนำไปขายเองที่ตลาดพิบูล ฯ

2. กรณีผู้มีเรือพาย ชาวบ้านที่มีเพียงเรือพาย เช่น นายสมศรี ทองคำ อายุ 46 ปี ได้เล่าให้ฟังว่าก่อนสร้างเขื่อนในหมู่บ้านวังสะแบงได้มีเรือพายเกือบทุกครัวเรือน ส่วนใหญ่จะนำเรือออกหาปลา บริเวณหมู่บ้าน นายสมศรีมีที่นา 20 ไร่ โดยให้เช่าที่นา คิดค่าเช่าที่นา 50 ต่อ 10,000 บาท นายสมศรีจะใช้อุปกรณ์หาปลาจำพวก แห มอ ลาน เบ็ด จะลงหาปลาหนัก ๆ ช่วงเดือน 6 – 8 หาปลาขายได้ประมาณ 10,000 – 20,000 บาท ต่อปี หาปลามาได้จะมีพ่อค้ามาซื้อถึงที่นา หลังสร้างเขื่อน มีเรือพายทั้งหมู่บ้านเหลือเพียงประมาณ 20% นายสมศรีมีที่นาถูกน้ำท่วมไม่ได้ทำนาและต้องซื้อข้าวกินเองปลาลดลงมากเพราะน้ำมากนายสมศรีเลยหันไปทำงานรับจ้างทั่วไป หลังจากกลับมาจากทำงานก็ลงหาปลาแค่พอกินไม่ได้ขาย ช่วงปิดประตุน้ำมีเรือพายประมาณ 30% มากกว่าช่วงเปิดประตูเขื่อน นายสมศรีจึงเลิกทำงานรับจ้างหันมาหาปลาอย่างเดียวช่วงเปิดประตุน้ำ โดยจะออกเรือไปหาปลาบริเวณหมู่บ้าน แก่งทรายเนียน แก่งคุดสูง จะลงหาปลาทุกวันช่วงเดือน 6 – 8 หาปลาขายได้ประมาณ 10,000 – 20,000 บาท ช่วงเปิดประตุน้ำโดยจะมีพ่อค้ามาซื้อปลาเอง

¹³ สัมภาษณ์นายปอน กันสอน อายุ 39 ปี

3. กรณีแม่ค้าปลา ปัจจุบัน(ปี 2545) ภายในบ้านวังสะแบงได้ไม่มีแม่ค้าปลารายใหญ่ในหมู่บ้านโดยส่วนใหญ่จะไปขายที่ตลาดนั่นเอง นักรดคึกคัก และรถโดยสารไป เมื่อก่อนสร้างเขื่อนเคยมีแม่ค้าปลารายใหญ่ คือ แม่สมปอง เวียงจันทร์ ซึ่งมีรถคึกคัก จะรับซื้อปลาและนำไปขายที่ตลาด อ.พิบูลย์ แม่สมปองเริ่มขายปลาดอนอายุประมาณ 30 ปี โดยจะรับซื้อปลาจากชาวบ้านทุกวัน และเป็นที่ยอมรับกันในหมู่บ้านเพราะเป็นแม่ค้าปลาดอนเดียวในหมู่บ้าน จะมีปลาไปขายปกติวันละ 40 – 50 ก.ก.และถ้าช่วงปลาขึ้นจะได้ปลาไปขายประมาณวันละ 100 ก.ก. ขึ้นไป ชาวบ้านที่นำปลามาขายปกติโดยเฉลี่ยคนละ 5 – 10 ก.ก. ขึ้นไปต่อวัน ลงทุนวันละประมาณ 4 – 5 บาท ถ้าปลาขึ้นก็จะลงทุกวันละ 5,000 บาทขึ้นไป ถ้าไรปกติโดยเฉลี่ย วันละ 1 – 2 พันบาท ช่วงปลาขึ้นถ้าไรจะมากกว่า 2,000 บาทขึ้น การขายจะนำปลาที่รับซื้อไป และปลาที่สามมิจับได้ไปขายต่อ ขายส่งที่ตลาด อ.พิบูลย์ ส่งแม่จี่และแม่ปุ่น เจ้าของแผงปลาที่ตลาด อ.พิบูลย์ ที่ต้องขายส่งต่อเพราะไม่อยากจะยุ่งยากเช่าแผงปลา และต้องใช้เวลาขายนาน ผู้นำปลาไปขายส่งให้แล้วรับเงินทันทีได้เงินได้กำไรแล้วและต้องกลับมาดูแลครอบครัว ทำกับข้าวและเลี้ยงลูกด้วยชนิดของปลาที่นำไปขาย ที่มากที่สุด คือ ปลาอีตุ้ม ปลาโจก ปลาแซ่ ปลาเค็ง พอสว่างเขื่อนก็ทำเลิกอาชีพแม่ค้าปลา

กรณีนางนางหนูข่ายซึ่งเป็นแม่ค้าปลารายย่อยหลังมีเขื่อนก็ต้องเลิกรับซื้อปลา เลิกอาชีพขายปลา เพราะไม่มีปลาจะให้ขายเนื่องจากชาวบ้านจับปลากันได้น้อยมากจะมีได้แค่พอกิน บางทีก็ไม่พอกินกันด้วยซ้ำ ขนาดสามมิของนางหนูข่าย ลงไปหาปลาทุกวันยังได้แค่พอกิน ไม่มีจะขายเลยเพราะปลาไม่ขึ้นมาจากแม่น้ำโขงน้ำมูลก็ไม่ไหลจึงไหลมองไม่ได้ ส่วนปลาที่จับได้ ก็จะเป็น ปลาเล็ก พวัก ปลาจอก ปลาก่า ปลาหม่อ มีพอกิน ถึงจะขายก็ไม่ได้ราคาอะไร

นางหนูข่ายไม่ได้นำปลาไปขายที่ตลาด อ.พิบูลย์ แล้วเพราะแก่มากแล้ว ต่ก็ยังขายปลาอยู่ ปลาที่ขายจะเป็นปลาที่สามมิจับได้ จากการไหลมองคกมองและชำมอง โดยจะมัดเป็นพวง และซั้งเป็นกิโลไปขาย จะนำไปขายแถบบ้านโคก เช่น บ้านหนองแสงใหญ่ บ้านคำผ่าน บ้านนาจาน บ้านดงมะไฟ ปกติจะไปขายที่ละ 5 – 6 กิโลกรัม แต่ถ้าช่วงปลาขึ้นไหลมองได้มากจะนำไปขายที่ละ 20 – 50 ก.ก. โดยจะนำรถมอเตอร์ไซด์พ่วงรถเข็นไปขายเอง ปลาที่ไปขายเป็นกิโลจะเป็นปลาใหญ่ คือ ปลาอีตุ้ม ปลาเค็ง ปลาโจก ปลามัดพวง ก็จะเป็นพวัก ปลาสร้อย ปลาอีเก๋า ปลาจอก ปลาสะแกง เป็นต้นครอบครัวของ แม่หนูข่ายและพ่อบำรุง มีที่นา 7 ไร่ ให้ลูกสาวและลูกเขยคนสุดท้ายทำเพราะอยู่เลี้ยงพ่อแม่ลูกสาวและลูกเขยคนที่ 4 ไปรับจ้างที่กรุงเทพฯ และส่งเงินมาให้พ่อแม่เนื่องจากพ่อแม่เลี้ยงหลานให้ เดือนละ 2,000 บาทลูกเขยและลูกสาวคนสุดท้ายต้อง จะรับจ้างไถนาด้วยอัตราไร่ละ 150 บาท เป็นรายได้ของครอบครัวอีกส่วนหนึ่ง

กล่าวโดยสรุปพบว่าฐานะทางสังคมของชาวบ้านมีความสัมพันธ์กับการเข้าถึงทรัพยากรปลาในแม่น้ำมูลและพบว่าการเปลี่ยนแปลงการบริหารจัดการเขื่อนปากมูลมีผลกระทบต่อโครงสร้างทางชนชั้นของชาวบ้านที่ตั้งติดกับแม่น้ำมูลค่อนข้างจะชัดเจน เช่นการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล 1 ปี (2544-2545) ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างทางสังคมภายในหมู่บ้านที่ติดกับแม่น้ำมูล เพราะกลุ่มชาวบ้านแต่ละกลุ่มจะปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงของระบบ

นิเวศแบบมีเขื่อนและไม่มีเขื่อนได้แตกต่างกันดังสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นภายในหมู่บ้านวังสะแบง ได้ที่สามารถแยกประเภทของการทำกิจกรรมเกี่ยวกับประมงระหว่างเปิดประตูระบายน้ำ พบว่า ชาวประมงแบ่งออกเป็นหลายกลุ่มโดยแต่ละกลุ่มมีความแตกต่างกันในการทำประมง ได้แก่

- กลุ่มที่เคยจับปลามาก่อนแต่ไม่กลับมาจับปลาเนื่องจากการขาดอุปกรณ์การหาปลา ทั้งนี้เพราะไม่มีทุน และเวลาที่จะมาจัดหา จัดซื้ออุปกรณ์การหาปลา
- กลุ่มที่เคยจับปลามาก่อนแต่ไม่กลับมาจับปลาเนื่องจากขาดแรงงาน ซึ่งมักเป็นครอบครัวที่มีหัวหน้าครอบครัวเพียงคนเดียว ลูกๆไปรับจ้างต่างถิ่น
- กลุ่มที่กลับมาจับปลาแบบมีเรือแต่ไม่มีเครื่อง ซึ่งมักเป็นกลุ่มที่พอมีทุนแต่ไม่มากพอที่จะซื้อเครื่องยนต์และมีแรงงาน อุปกรณ์ที่ใช้มักจะเป็น แห มอง และคัม เป็นต้น
- กลุ่มที่กลับมาจับปลาแบบมีเรือและมีเครื่องยนต์ติดเรือ มักเป็นกลุ่มที่มีทุนซื้อเรือและเครื่องเรือ กลุ่มนี้สามารถนำเรือเข้าไปบริเวณที่มีปลามากและอยู่ใกล้ๆที่เป็นบริเวณที่ที่พายเรือด้วยไม้เข้าไปได้ยากและใช้เวลานาน เช่น บริเวณร่องน้ำที่มีน้ำไหลเชี่ยว เช่น วังน้ำ แปนน้ำ และชุมปลา เป็นต้น
- กลุ่มที่มีเครื่องมือประมงพิเศษ ได้แก่ อวน (กวด) ลอบ จัน จีบ ซึ่งชาวประมงกลุ่มนี้มักจะมีพื้นที่เฉพาะของตนในการหาปลา เครื่องมือเช่นจیبและอวนมักจะลงทุนสูง ใช้แรงงานมากแต่ได้ปลามากกว่าเครื่องมือประเภทอื่นๆเมื่อเปรียบเทียบกับปริมาณจำนวนเครื่องมือที่ใช้เช่น เบ็ด แห และคัม เป็นต้น กลุ่มนี้แม้จะเป็นคนกลุ่มน้อยในหมู่บ้านแต่มีรายได้จากการขายปลามากที่สุด
- กลุ่มธุรกิจปลาคือเนื่อง ได้แก่กลุ่มที่เป็น พ่อค้าแม่ค้าปลาในหมู่บ้าน ซึ่งเกี่ยวข้องกับระบบการซื้อปลาจากชาวประมงและการนำปลาไปขายต่อยังตลาดท้องถิ่น กลุ่มคนเหล่านี้จะสร้างระบบเงินเชื่อและความไว้วางใจกันและกันในการซื้อขายปลา
- กลุ่มที่ไม่ใช่ชาวประมง มักจะเป็นกลุ่มที่เป็นข้าราชการ พ่อค้าท้องถิ่นในหมู่บ้าน ชาวบ้านที่ไม่มีความรู้เกี่ยวกับการหาปลา ชาวบ้านใกล้เคียงที่เป็นเสี่ยวเป็นญาติกับชาวบ้านปากมูล แต่กลุ่มคนเหล่านี้จะได้บริโภคปลาแม่น้ำมูลที่มีหลายชนิดและราคาไม่แพงหรือได้ปลาจากการขอ การแลก และการให้เปล่าจากผู้จับปลา

7.2 หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ตามลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล

ชาวบ้านในหมู่บ้านหนองแสงใหญ่มีอาชีพหลักและรายได้หลักจากการทำนา ชาวบ้านจะมีนาขึ้นเกือบทุกครัวเรือน โดยการถือครองที่นาขึ้น โดยเฉลี่ยครอบครัวละ 30 ไร่ อย่างน้อยสุด 15 ไร่ ขึ้นไป ผู้มีนามากกว่า 100 ไร่ขึ้นไปมีประมาณ 5 เปอร์เซ็นต์ของหมู่บ้าน เอกสารสิทธิการถือครองที่นาโดยมากเป็น นส. 3 ก. และ สค. 1 ฐานะทางสังคมของชาวบ้านโดยรวมพิจารณาจากการมีที่นามากน้อยอย่างไร ชาวบ้านเห็นว่าผู้มีฐานะดีในหมู่บ้านนั้นคือผู้ที่ทำนาและขายข้าวได้มากเพราะมีที่นามากกว่า 50 ไร่ พร้อมกับมีรายได้จากปลาจากแม่น้ำมูลและลำห้วยสาขาและการที่ลูกหลานที่ทำงานต่างถิ่นส่งเงินมาให้ ส่วนคนจนคือคนที่มีที่นาน้อยกว่า 10

ไร่และไม่มีที่นาและซึ่งในปัจจุบันมีประมาณ 10 กว่าครัวเรือนคนจนเหล่านี้จะหาปลาจากแม่น้ำมูลและรับจ้างทั้งในและนอกภาคการเกษตร การสร้างเขื่อนปากมูลทำให้รายได้ของชาวบ้านที่หาปลาจากแม่น้ำมูลลดลงดังที่เสนอไปแล้วในตารางที่ผ่านมา

7.3 หมู่บ้านที่ตั้งห่างจากแม่น้ำมูล

ในทัศนะของชาวบ้านระเวเห็นว่า กลุ่มคนรายนี้นั้นมีประมาณ 20 เปอร์เซ็นต์ของหมู่บ้าน โดยมีที่นามากกว่า 50 ไร่ขึ้นไปทั้งที่เป็นมรดกและซื้อหาเพิ่มเติมหลังจากการแต่งงาน นอกจากนี้ยังพบว่าคนรวยในหมู่บ้านมักเป็นผู้มีร้านค้าขายของชำหรือเป็นเจ้าของโรงสีภายในหมู่บ้านรวมทั้งมีวัวควายจำนวนมากกว่า 10 กว่าตัวขึ้นไป รายได้จากการขายวัวควายเป็นรายได้ที่เป็นกอบเป็นกำและถือเป็นเงินเก็บของครอบครัวและกอบกับมีบุตรหลานไปรับจ้างทำงานต่างถิ่นก็ส่งเงินกลับมาให้พ่อแม่และหลายครอบครัวมีลูกหลานทำงานราชการและบริษัทต่างๆทำให้ยังมีเงินมากขึ้นไปอีก กลุ่มคนรวยเหล่านี้จะไม่ไปหาปลาที่แม่น้ำมูลเพื่อทำเป็นอาชีพเสริมแต่ได้ทำอาชีพเสริมโดยการเลี้ยงปลาในบ่อปลาในที่นา ทั้งหมู่บ้านมีผู้เลี้ยงปลาในบ่อ 3 ครอบครัว แต่ไม่ได้มีบ่อใหญ่จะเลี้ยงในสระที่ขุดอยู่ที่นาและบ่อมีขนาดเล็กไม่ใหญ่นัก เลี้ยงพอได้ขายได้กินปลาที่เลี้ยงคือปลานิล ส่วนคนฐานปานกลางซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของหมู่บ้านระเวมีเป็นกลุ่มคนที่มีที่นาประมาณ 15-49 ไร่ มีวัวควายประมาณ 5-7 ตัว นอกจากทำนาของตัวเองแล้ว สมาชิกในครัวเรือนไปรับจ้างทั้งนอกและในภาคการเกษตรประมาณ 5 เปอร์เซ็นต์ของคนกลุ่มนี้จะไปหาปลาจากแม่น้ำมูล ส่วนคนจนของหมู่บ้านมีประมาณ 10 เปอร์เซ็นต์มีที่นาคต่ำกว่า 15 ไร่จนถึงไม่มีที่นาเลยคนกลุ่มนี้จะรับจ้างทั้งในและนอกภาคการเกษตรเป็นหลักและประมาณ 2-3 เปอร์เซ็นต์ของคนกลุ่มนี้จะมาหาปลาจากแม่น้ำมูลเพื่อบริโภคแต่โดยมากจะหาปลาจากลำห้วยและหนองน้ำในหมู่บ้านเป็นหลัก

บทที่ 4

วัฒนธรรมปลากับเศรษฐกิจชุมชน

บทนี้ต้องการนำเสนอวัฒนธรรมชุมชนที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศและเศรษฐกิจชุมชน การนำเสนอจะอิงอยู่กับกรอบการวิเคราะห์วัฒนธรรมแนวสัมพัทธนิยมเป็นหลักเพราะข้อมูลเรื่องวัฒนธรรมของชุมชนในพื้นที่ศึกษามีความเกี่ยวเนื่องที่สัมพันธ์อย่างซับซ้อนกับระบบต่างๆทั้งภายในและภายนอกชุมชน

วัฒนธรรม “ลวงปลา” กับชีวิตชุมชน

1. ระบบนิเวศ “ลวงปลา” ในแม่น้ำมูล

แม่น้ำมูลเป็นแม่น้ำที่สำคัญมากในลุ่มน้ำมูลซึ่งเป็นลุ่มน้ำที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเนื่องจากการรับน้ำจากแม่น้ำชีและลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูลจำนวนมากถึง 20 กว่าสาขา ทำให้มีพื้นที่ลุ่มน้ำ 69,700.44 ตารางกิโลเมตร มีความยาวของแม่น้ำทั้งสิ้น 641 กิโลเมตร ไหลบรรจบกับแม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ประกอบ วิโรจน์กูฐ และ ฤกษ์ชัย ศรีวรมาศ, 2543: 7 และ 26) แม่น้ำมูลอยู่ในเขตแอ่งโคราชตอนล่างซึ่งเป็นบริเวณที่มีประชากรตั้งถิ่นฐานอยู่หนาแน่นกว่าลุ่มน้ำอื่นๆในภาค(ศรีศักร วัลลิโภดม 2533) ดังนั้นแม่น้ำมูลจึงมีความสำคัญและส่งผลต่อการสร้างเอกลักษณ์ทางสังคมของผู้อยู่อาศัยริมฝั่งน้ำ

สภาพนิเวศวิทยาแม่น้ำมูลมีความแตกต่างค่อนข้างชัดเจนในแต่ละตอน เนื่องจากต้นแม่น้ำมูลอยู่ในเขตที่สูง คือบริเวณเขาละอองเขาละมั่งและภูสามง่ามของทิวเขาสันกำแพง เขตจังหวัดปราจีนบุรีและนครราชสีมา แม่น้ำมูลบริเวณนี้จะไหลออกจากภูเขาสองบริเวณขอบแอ่งโคราชแล้วไหลตัดจากทิศใต้ขึ้นสู่ทิศเหนือไปยังทิศตะวันออกตามการลาดเทและการวางตัวของโครงสร้างหินทราย (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ, 2545: 21) เข้าสู่ที่ราบลุ่มแอ่งกะทะขนาดใหญ่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งเป็นช่วงตอนกลางของแม่น้ำ การไหลแรงของแม่น้ำทำให้ลำน้ำไหลคดเคี้ยวไปมา กัดเซาะดินริมฝั่งและ (ไหลเลาะเปลี่ยนทางอยู่ตลอดเวลา(แมน บุโรทกานนท์ 2541 อ้างใน ศิริพร โคตะวินนท์, 2543: 37) (ดูแผนที่บทที่ 3) ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดระบบนิเวศย่อยเฉพาะขึ้นในเขตแม่น้ำมูลตอนกลางที่เรียกระบบนิเวศแบบ “ป่าบุงป่าทาม” ซึ่งเป็นลักษณะพื้นที่ที่เกิดจากการเกิดน้ำหลากและเอ่อท่วมขังบริเวณที่ราบริมฝั่งแม่น้ำเป็นบริเวณกว้าง กินระยะเวลา 3-4 เดือนในแต่ละปี ในช่วงน้ำลดหรือช่วงแล้งป่าทามตอนบนจะแห้งมีน้ำขังเฉพาะบริเวณที่เป็นหนองน้ำชาวบ้านจะเรียกว่า “ป่าบุง” ป่าบุงป่าทามมีลักษณะพิเศษคือเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ เป็นนิเวศกึ่งบกกึ่งน้ำ มีพรรณไม้ที่ทนทานต่อการท่วมของน้ำได้ ระบบรากและลำต้นแข็งแรงทนทานต่อการไหลของกระแสน้ำ ลำต้นแตกหน่อได้ดีและทนไฟช่วงฤดูแล้ง ไม่มีการสะสมของซากพืชเพราะไหลไปตามกระแสน้ำและหรือเกิดไฟป่า และพรรณไม้สามารถแพร่พันธุ์โดยอาศัยน้ำ

ดังนั้นป่าบุงป่าทามจึงเป็นประโยชน์ต่อชาวบ้านในฐานะที่เป็นแหล่งทำนาเพาะปลูกแหล่งอาหาร ไม้ฟืน จับปลา แหล่งกรองตะกอนที่มากับน้ำ แหล่งเลี้ยงสัตว์ และอื่นๆลักษณะ

เฉพาะของแม่น้ำมูลช่วงตอนกลางที่ไหลคดโค้งจนเกิดลักษณะภูมิประเทศแบบบึงทามทำให้ชาวบ้านมีการทำนาทามนอกเหนือจากการทำนาตามพื้นที่ปกติและหาปลาควบคู่กัน (อ้างใน วิสูตร อยู่คง, 2544: 61-74 และประสิทธิ์ คุณรัตน์ และ คณะ, เรื่องเดียวกัน) ส่วนระบบนิเวศของลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่างในที่นี้คือพื้นที่ในจังหวัดอุบลราชธานี จะมีลักษณะแตกต่างออกไปเพราะประกอบด้วยแก่งหิน เกาะกลางลำน้ำ และพื้นที่สองฝั่งริมน้ำโดยเฉพาะในอำเภอโขงเจียมจะเป็นพลาญหินสูงๆต่ำ ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ อธิบายว่าเนื่องจากการไหลของแม่น้ำมูลมายังตอนปลายจนบรรจบแม่น้ำโขงจะผ่านแนวสันหิน ทำให้เกิดแก่งหินกระจายตามลำน้ำมูลจนถึงปากแม่น้ำ (อ้างแล้ว: เรื่องเดียวกัน)

ก่อนปี 2480 ชาวบ้านเล่าว่าเป็นช่วงที่วิถีชีวิตของชาวบ้านวังสะแบงได้ หมู่บ้านหนองแสงใหญ่และหมู่บ้านอื่นๆที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำมูลเป็นลักษณะ “ไปหาบปลาหาบข้าว” คือหาปลาแล้วนำปลาไปแลกข้าวที่บ้านระเว บ้านหนองแสงใหญ่และบ้านอื่นๆที่เรียกว่าบ้านโคก เช่น หมู่บ้านในอำเภอศรีเมืองใหม่ จ.อุบลราชธานี ต่อมาเมื่อมีการซื้อขายปลากันจริงจังกันมากขึ้นและเริ่มมีแม่ค้ารับซื้อปลาในราวๆ 2480 เป็นต้นมา ชาวบ้านจะเรียกยุคการซื้อขายปลาว่าเป็นยุคของ “ไปหาบปลาหาบเงิน” ดังที่ชาวบ้านหญิงผู้หนึ่งแห่งบ้านวังสะแบงได้เล่าว่า

“เริ่มต้นค้าขายปลาก็ขายภายในหมู่บ้านก่อน เพราะมีพ่อค้าจากบ้านโคก บ้านละเวนาจาน อ.พิบูลมังสาหาร มาซื้อถึงหมู่บ้าน เมื่อประมาณ 60-70 ปี ที่แล้ว ราคาขายประมาณ กิโลกรัมละ 2.50 - 3 บาท สำหรับปลาอืดู และปลาเค็ง ประมาณ 30 ปีต่อมา ปลาดังกล่าวก็โลกริมละ 10-20 บาท ในช่วงนี้จะนำปลาใส่เรือยนต์ไปขายที่อำเภอพิบูลมังสาหาร พวกคนญวนจะมารับซื้อ¹

ชาวบ้านใช้ทรัพยากรแม่น้ำมูลตลอดทั้งปีในการหาปลาและปรับเปลี่ยนวิธีการและเครื่องมือการหาปลาไปตามวัฏจักรของฤดูกาลมาของปลาแม้ว่าจะมีการทำนาแต่ไม่ได้หมายความว่า จะหยุดหาปลาเนื่องจากสมาชิกในครัวเรือได้แบ่งบทบาทหน้าที่การทำ ผู้ชายจะหาปลาหลังจากไถนาแล้วผู้หญิงจะปักดำหรือถอนกล้าและทำอาหารหรือบางครั้งเรือที่ไม่มีที่นา ก็จะพากันมาตั้งเพิงพักชั่วคราวไหลมองที่ “ลวงปลา” บ้านวังสะแบงได้ในช่วงต้นฤดูฝน

“ลวงปลา” ในความหมายของชาวบ้านหมายถึง แหล่งที่จับปลาได้เนื่องจากเป็นแหล่งรวมของปลา และแหล่งที่ปลามักจะเดินทางผ่าน กล่าวโดยง่ายคือ ลวงปลาเป็นแหล่ง หรือบริเวณพื้นที่หาปลาในแม่น้ำมูล ซึ่งมักจะเป็นพื้นที่ที่มีปลาชุกชุม บางแห่งมีปลาหลากหลายชนิด บางแห่งอาจมีปลาเด่นๆ จำนวนมาก ชนิดปลาอื่นก็มีเพียงจำนวนน้อย ลวงปลาจะเกิดขึ้นตามระบบนิเวศที่หลากหลายดังนี้ (คณะนักวิจัยบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และ เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (2545: VI)

แก่ง เป็นพืดหินหรือโขดหินที่กีดขวางทางน้ำ มี 3 ลักษณะ ลักษณะแรกเกิดจากคันหินคันเดียวที่มีลักษณะราบเรียบและสูงค่อนข้างเสมอกัน เช่น แก่งสะพือ ลักษณะที่สองเกิดจากคัน

¹ สัมภาษณ์แม่น้อย ใจงาม, อายุ 70 ปี, วันที่ 4 เมษายน 2542.

หินที่เป็นแผ่นหิน ลักษณะที่สามประกอบด้วยคันหินที่สลับซับซ้อน สูงต่ำไม่เสมอกัน ซึ่งชาวบ้านที่ไม่มีเรือและเด็กสามารถหาปลาโดยการทอดแหและตกเบ็ดบริเวณนี้ได้

ขุม เป็นลักษณะของพื้นที่ได้นำที่เป็นหลุมลึกใหญ่ มีความลึกตั้งแต่ 10 เมตรขึ้นไป อาศัยอยู่ถัดจากคันหรือแก่งก็ได้

ขุมดิน จะอยู่ลึกกว่าขุมหิน มีพื้นที่กว้างกว่า มีสภาพเปลี่ยนแปลงตามปริมาณและกระแสน้ำ เนื่องจากอาจถูกกัดเซาะหรือเกิดตะกอนทับถม เป็นแหล่งลวงปลาที่สำคัญ อย่าง ลวงปลาไหลมือง

ขุมหิน มีลักษณะเป็นแนวหินผาเกยกายเป็นชั้นๆ สลับซับซ้อน ทำให้เป็นที่ซุกซ่อนของปลาอย่างดีเลิศ ชาวบ้านจะใช้มองหยั่งและลานบริเวณนี้ด้วย

คอน คือช่องนำดินบนคันแก่ง มักอยู่ริมฝั่ง คนหาปลาสามารถจูงเรือผ่านคอนเพื่อข้ามไปอีกฟากของตัวแก่งได้ในเวลาที่แป่ว (ร่องน้ำในแก่ง-ผู้วิจัย) มีขนาดพื้นที่เฉพาะตัว

คัน เป็นแนวหินที่ทอดยาวไปสู่กลางแม่น้ำ โดยทั่วไปคันจะจมอยู่ใต้น้ำในฤดูแล้งจะจมอยู่ลึกประมาณ 1-2 เมตรเหมาะสำหรับเครื่องมือจับปลาประเภทนำดินอย่างลาน แหและมอง (ข่าย)

คอน เป็นเกาะกลางน้ำรวมทั้งเนินหินและเนินดินที่โผล่ขึ้นกลางลำน้ำหรือเนินหินและเนินดินที่กระจายอยู่บริเวณแก่งซึ่งเป็นแหล่งอาหารและสมุนไพรของชาวบ้าน

คอนแก้ว เป็นคอนขนาดเล็ก ปรากฏในทุกๆแก่ง มีพืชผัก ดัน กอพืชตามน้ำ พุ่มหรือเครือไม้ชนิดต่างๆ ขึ้นกระจัดกระจายซึ่งเป็นแหล่งอาหารและสมุนไพรของชาวบ้านและอาหารของปลา

คอนดิน คือคอนกลางน้ำ ผู้คนในลำน้ำมุสใช้ปลูกผักสวนครัวในช่วงที่โผล่พ้นน้ำ ถ้าเป็นคอนดินขนาดกลางและขนาดใหญ่จะมีพืชพรรณขึ้นมากมายซึ่งเป็นแหล่งอาหารและสมุนไพร รวมทั้งเป็นอาหารของปลา

คอนหิน เป็นเนินหินสูงซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแก่ง

คาค เป็นพื้นดินหรือแผ่นหินที่ราบเรียบและลาดยาว ไม่มีโขดหินขวางกั้น ทำให้น้ำที่ไหลผ่านเป็นน้ำไหลเรียบคนหาปลาใช้เป็นทางเดินและหาปลาด้วยการทอดแห

ถ้ำ มีลักษณะการวางตัวของหินที่ก่ายกันเป็นชั้นๆ มี 2 ชนิดคือ ถ้ำบกกับถ้ำใต้น้ำ สำหรับถ้ำใต้น้ำเป็นเหมือนแหล่งที่พักของปลาน้อยใหญ่ ส่วนถ้ำบกมักใช้เป็นที่พักของคนหาปลาเพื่อหลบแดดหลบฝน ชาวบ้านมักจะหย่อนเบ็ดใหญ่ลงไปจับปลาในถ้ำ

บุง เป็นแอ่งน้ำอยู่ติดกับท้ายคันหรือท้ายคอน บริเวณนั้นน้ำจะนิ่งเพราะมีคันหินกั้นปิดทางน้ำไหล ในทัศนะของคนหาปลา บุงเป็นที่ปลอดภัยเพราะน้ำนิ่งมักใช้เป็นลวงแหและลวงมือง

โบกหินหรือกโบกหิน เป็นอ่างขนาดใหญ่เล็กอยู่ตามร่องหินหรือคาคหินบริเวณคันแก่ง ในฤดูฝนจะถูกน้ำท่วมกลายเป็นที่พักอาศัยของปลา ส่วนในฤดูแล้งอาจมีปลาค้างให้คนหาปลาได้จับ

แปว(แปวน้ำ-ผู้วิจัย) หรือปอง คือร่องน้ำลึกที่อยู่สลับกับคันแก่ง ใช้เป็นเส้นทางให้เรือขึ้นลงผ่านแก่งได้ตลอดปี และ บริเวณนี้ชาวบ้านจะนำโพงพางหรือภาษาอีสานเรียกว่าจิบ ในใส่ดักปลา ซึ่งจะได้ช่วงฤดูน้ำลดและหน้าแล้งได้เท่านั้น (กนกวรรณ มะโนรมย์ และ คณะ, 2545: 5-13)

วัง คือท้องน้ำลึกที่มีพื้นที่ต่อเนื่องจากแก่งต่อแก่ง มีความลึก 6-10 เมตรในช่วงฤดูแล้ง วังเป็นระบบนิเวศใหญ่ซึ่งในท้องน้ำของวังจะประกอบด้วยชุมชนและคัน ชาวบ้านจะไหลมอมเป็นหลักในจุดนี้ในช่วงต้น-กลางฤดูฝน (กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ, อ้างแล้ว: 5-14)

เวิน คือบริเวณที่มีลักษณะการไหลของน้ำปะทะสิ่งกีดขวาง ทำให้เกิดน้ำไหลวนหรือน้ำหมุน เกิดได้ทั้งในน้ำลึกบริเวณชุมชนหรือวังและในน้ำตื้นบริเวณโขดหิน ชาวบ้านนิยมใส่เบ็ดฝ้ายกหรือเบ็ดคุ่มในบริเวณนี้ (กนกวรรณ มะโนรมย์ และ คณะ อ้างแล้ว: 5-14)

รูหิน (รูหมายถึงรู ในภาษาอีสาน-ผู้เขียน) หินตามแก่งในลำน้ำ จะมีรูหินหรือช่องลอดบ้างเป็นรูหินทะลุ บ้างเป็นรูทึบ บ้างมีรูปร่างกลม แบนหรือรี

หลุมหิน หินที่อยู่ตามแก่งของลำน้ำมูล ส่วนมากจะมีช่องหลุมแตกต่างกันไปเป็นรูปร่างกลมและกลวงลงไปบนพื้นผิวหน้าของหิน

เห่ว คือคันแก่งสูงประมาณ 3-5 เมตร ระดับความสูงไม่สม่ำเสมอ มีลักษณะคล้ายเห่วคันแก่งที่สลับซับซ้อนนี้เหมาะสำหรับเป็นที่ซ่อนของปลา บริเวณเห่วจะมองเห็นฝูงปลากระโดดและ เป็นลวงปลา ที่สำคัญของคนหาปลา

2. โลกทัศน์อันซับซ้อนของชาวบ้านต่อระบบนิเวศ “ลวงปลา”

การรับรู้และเข้าใจของชาวบ้านต่อระบบนิเวศลวงปลามีความซับซ้อนและหลากหลายมิติ ซึ่งผู้วิจัยมาสามารถจำแนกได้ดังนี้

2.1 ลวงปลามีความสัมพันธ์กับเครื่องมือหาปลาและสภาพน้ำมูลตามฤดูกาล

ชาวบ้านเรียกชื่อลวงนั้นๆตามเครื่องมือประมงที่ใช้ โดยประเภทของเครื่องมือจะสัมพันธ์กับความตื้นลึก มาก/น้อยของน้ำในแต่ละฤดู เช่น ลวงกวด (กวดคืออวนพับดิ่งที่เป็นเครื่องมือราคาแพงและต้องการแรงงานคนหลายคนในการลากดึง ลวงกวดจะเป็นพื้นที่ที่ค่อนข้างราบเรียบ ไม่มีหินขรุขระหรือตอไม้ในน้ำ และมีพื้นที่ตื้นเรียบมากพอ) จะลากกวดช่วงฤดูแล้งเนื่องจากมีตลิ่งและน้ำไม่หลากเอ่อท่วมฝั่ง จากการศึกษาลวงกวดบ้านด่านใหม่ ต. โขงเจียม อ. โขงเจียม พบว่า ลวงกวดมีหลายลักษณะ เช่น ลวงกวดที่ลากบริเวณน้ำลึกที่ภาษาชาวบ้านเรียกว่า “ชุม”² ลวงกวดที่ลากบริเวณที่ชาวบ้านเรียกว่า “ตาด”³ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีลวง

² ลวงชุมสำหรับลากกวดคือ พื้นที่ที่อยู่น้ำตื้นอยู่ไม่ห่างจากฝั่งของน้ำมูลซึ่งมีความลึกของน้ำประมาณ 10-15 เมตรขึ้นไป ซึ่งต้องใช้อวนใหญ่ขนาดลึก 10 วา ความยาวของอวนประมาณ 130-140 วา ราคาอวนตกราวๆ 40,000-50,000 บาท ใช้แรงงานคนในการลาก ประมาณ 8 คน ขึ้นไป (สัมภาษณ์พ่อบุญมา กอดแก้ว อายุ 56 ปี วันที่ 21 มิถุนายน 2545 ณ บ้านด่านใหม่ ต. โขงเจียม อ. โขงเจียม จ. อุบลราชธานี เวลา 11.00-13.20)

³ ตาดคือ พื้นที่ที่เป็นแผ่นดินเรียบอยู่ใต้น้ำ มีความกว้างและยาวจนสามารถที่จะลากกวดได้ น้ำไม่ลึกมาก น้ำไหลเอื่อยๆ กวดที่ใช้ลากบริเวณนี้มักเป็นกวดเล็กกว่ากวดที่ใช้ลากบริเวณที่เป็นลวงชุม (สัมภาษณ์คนเดียวกัน วัน เวลาเดียวกัน)

ที่เรียกชื่อตามเครื่องมือหาปลา เช่น ลวงมอง (ลวงที่ใช้มองหรือข่าย) ลวงคุ่ม (ลาน) ลวงจับ (โพงพาง)⁵ ลวงจัน ลวงลอบ ลวงแห ลวงคุ่ม และลวงเบ็ด เป็นต้น

2.2 พื้นที่ลวงปลาจะแปรผันตามฤดูกาล

ลวงปลาแต่ละแห่งมิใช่จะเป็นลวงปลาได้ตลอดทั้งปีทั้งขึ้นอยู่กับฤดูกาลของน้ำ กล่าวคือลวงปลาในฤดูน้ำลด (เริ่มตั้งแต่เดือนมกราคม-เมษายน) เป็นช่วงหน้าแล้ง น้ำมูลใสและไหลช้า ชาวบ้านมักจับปลาในลวงที่อยู่บริเวณแก่งหิน ซึ่งในแก่งหินจะมีทั้งโบก คัน ถ้ำ ขุม รู แปรน้ำ ลวงเหล่านี้จะใช้เครื่องมือได้หลายประเภททั้งขนาดเล็กไปจนถึงขนาดใหญ่ เช่น มอง แห เบ็ด คุ่ม ชาวประมงจะรู้ดีว่าเป็นปลาที่ค้างวัง ที่ไม่ได้อพยพกลับแม่น้ำโขง ลวงปลาหน้าแล้งตามแก่งหินจะหายไปพร้อมกับการปรับเปลี่ยนชนิดของเครื่องมือประมงเมื่อเข้าสู่ช่วงฤดูน้ำแดง หมายถึงฤดูที่น้ำมูลขุ่นเป็นสีปูนที่เกิดจากการชะล้างของดินเพราะเข้าสู่ช่วงหน้าฝน น้ำเริ่มไหลแรง และเชี่ยว ระดับน้ำเพิ่มสูงขึ้นท่วมแก่งทำให้ชาวบ้านเข้าถึงลวงปลาบริเวณแก่งได้ยาก ชาวบ้านจะใช้ลวงปลาบริเวณริมฝั่งหรือกลางแม่น้ำแทน(หากน้ำไม่มากเกินไปจนเกิดอันตรายได้) เครื่องมือที่จับปลาบริเวณลวงริมฝั่งได้แก่ ลอบ จัน เบ็ดประเภทที่อยู่ริมน้ำ หรือไหลมองกลางน้ำ ในจุดที่จะทำได้ พอย่างเข้าสู่ฤดูฝนน้ำหลากท่วมตลิ่งมูล น้ำจะไหลเชี่ยวกรากและหลากออกไปยังปาริมมูล ลวงปลาดังๆจะเหลือน้อยลงไปเรื่อยๆและชาวบ้านจะเข้าไปหาปลาได้ลำบากมีความเสี่ยงสูงโดยเฉพาะกลุ่มชาวประมงที่ไม่มีเรือหรือมีเรือแต่ไม่มีเครื่อง ดังนั้นแหล่งหาปลาของชาวบ้านช่วงหน้าน้ำหลากจะอยู่ในลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูลและทุ่งนา

นอกจากจะเรียกลวงปลาตามเครื่องมือการจับปลาที่สัมพันธ์กับขนาดของปลาแล้ว คนหาปลาจะเรียกลวงตามเครื่องมือหาปลาที่สอดคล้องกับฤดูกาลด้วย เช่น ลวงคุ่มปลายอน ชาวบ้านจะนำเครื่องมือที่เรียกว่า คุ่มหรือลาน มาวางบริเวณคัน หรือ คาด เพื่อดักจับปลายอน(ปลาขนาดเล็ก) ซึ่งเป็นปลาที่อพยพมาช่วงแล้งต้นๆปี ถึงช่วงปลายฤดูแล้งคือต้นฤดูฝนเดือนพฤษภาคม และ การที่จะนำเครื่องมือประมงขนาดใดมาใช้ในแต่ละลวงก็ยังคงมีความแตกต่างกันในเครื่องมือประเภทเดียวกัน เช่น ในช่วงน้ำขึ้น(ต้นฤดูฝน) จะมีปลาขนาดใหญ่เดินทางผ่านมา ชาวบ้านจะนำเครื่องมือขนาดใหญ่ เช่น บริเวณที่เป็นลวงมอง เช่น ลวงมองบ้านวังสะแบงได้ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ชาวบ้านท่ามองไหล โดยนำมอง(ข่าย) เส้นผ่าศูนย์กลางขนาด12-14 เซนติเมตร พอถึงช่วงกลางฤดู จะใช้ขนาดมองใหญ่ขึ้นคือเส้นผ่าศูนย์กลาง 14-16 เซนติเมตร มาจับปลา เป็นต้น ส่วนในช่วงฤดูแล้งซึ่งปริมาณน้ำน้อยลง ชาวบ้านจะนำเครื่องมือต่าง ๆ มาใช้ตามริมฝั่งมูล เช่น บริเวณลวงเบ็ด ชาวบ้านจะใช้เบ็ดฝอยกและกางมองหยั่งหรือมองชำในที่ที่ชาวบ้านเรียกว่าลวงมอง หรือ จันตามริมน้ำและใส่ลอบใหญ่ตามพุ่มไม้ริมฝั่งน้ำ หรือวางจับ (โพงพาง-เป็นเครื่องมือประมงขนาดใหญ่มีประสิทธิภาพสูงในการจับปลาวางบริเวณร่องน้ำที่อยู่ในแก่งหิน) ณ ลวงจับ เป็นต้น⁵

⁵ ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยจากชาวประมงที่นั้งรอการไหลมอง บริเวณ ลวงปลาวังสะแบงได้ อำเภอโขงเจียม วันที่ 3 กรกฎาคม 2545 เวลา 12.00-13.00 น.

2.3 ลวงปลามีความสัมพันธ์กับพื้นที่ทางกายภาพในแม่น้ำมูลและพืชพรรณแวดล้อม

ชาวบ้านจะเรียกलगปลาจำนวนมากตามลักษณะพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ เช่น ลวงชุมบก บ้านหนองโพธิ์ ต. โพธิ์ศรี อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี ซึ่งเรียกชื่อलगโดยรวมเอาสภาพภูมิศาสตร์คือ “ชุม” กับชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่งคือ “ต้นจบก” ที่เกิดอยู่ริมฝั่งมาเป็นชื่อเรียกलगดังกล่าว⁶ มารวมกัน หรือ लगปลาวังสะแบงใต้ ต.หนองแสงใหญ่ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ซึ่งมีคำว่า “วัง”⁷ และ “สะแบง”คือชื่อต้นไม้ ที่อยู่บริเวณหมู่บ้านวังสะแบงใต้ มารวมกัน และเหตุผลที่มีคำว่า “สะแบงใต้” เพราะเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านสะแบงใต้(ชาวบ้านตั้งชื่อหมู่บ้านของตนว่าวังสะแบงใต้เพราะมีต้นสะแบงใหญ่อยู่ริมน้ำมูล) อย่างไรก็ตามแม้ชื่อเรียกलगจะเรียกตามเงื่อนไขที่มีทางกายภาพและชีวภาพแต่ลักษณะการใช้लगบริเวณนี้ก็ยังคงอยู่กับเครื่องมือประมงที่ต้องสัมพันธ์กับกระแสน้ำ ระดับน้ำในแต่ละฤดูกาลเช่นกัน

2.4 लगปลามีความสัมพันธ์กับความชุกชุมของปลาบางชนิด และเหยื่อของปลา

ชาวบ้านจะเรียกชื่อलगปลาตามชนิดปลาที่พบบ่อยๆและมีปริมาณมาก ที่มีอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง เช่น लगปลาตองบ้านแสนตอ ต.กุดชุมพူ อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี ซึ่งเหตุที่เรียกว่าलगปลาตองเพราะชาวบ้านจะหาปลาตองและปลาตองกรายได้มากกว่าปลาชนิดอื่นๆ (เช่น ปลาเค็ง) โดยที่ชาวบ้านสามารถใช้เครื่องมือหลายชนิดในการดักจับปลาตองและปลาตองกราย เช่น เบ็ดราว ลอบ จันและ มอ เป็นต้น ซึ่งบริเวณलगปลาตองนี้มีลักษณะเป็นวังน้ำลึกและมีชุมหินใต้น้ำ⁸ นอกจากนี้ คณะนักวิจัยไทยบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (อ้างแล้ว: 39) ยังพบว่า ฤดูกาลที่สัมพันธ์กับเหยื่อปลาจะนำไปสู่การเป็นलगหาปลาได้เช่นกันเพราะการจับปลาแต่ละชนิดได้หรือไม่ั้นแหล่งหากินของปลาต้องมีอาหารตามธรรมชาติที่ปลาชอบกิน เช่น ปลาหลายชนิดจะกิน เทา(สาหร่ายสีเขียว) ได้แก่ ปลาชวย ปลาอีตุ้ม และปลาปาก เป็นต้น เทาเหล่านี้จะเกิดตามแก่งหินเท่านั้นระหว่างเดือนมกราคมถึงเดือนเมษายน เป็นช่วงแล้งที่แม่น้ำมูลใส มีแสงสว่างส่องลงไปถึงยังพื้นหินตามแก่งใต้น้ำได้ เช่น ที่บริเวณ โบกหิน เทาปลาเหล่านี้จะเติบโตในโบก ปลาชวย หรือปลาปากนิยมมากินเทาในช่วงแล้ง ชาวบ้านจะเรียกว่าलगปลา และใช้เบ็ดโบกหย่อนลงไปในโบกหรือถ้ำนั้น หากเลยช่วงแล้งไปแล้วการหาปลาบริเวณนี้จะหมดไปเพราะน้ำท่วมแก่งและเทาถูกกระแสน้ำพัดพาหายไปจากโบกหรือถ้ำ ดังนั้นलगปลาที่สัมพันธ์กับเหยื่อปลาจึงเป็นลักษณะलगชั่วคราว หมุนเวียนไปตามฤดูกาล

⁶ สัมภาษณ์นายสอน สมชัย อายุ 67 ปี บ้านโพธิ์ศรี ต. โพธิ์ศรี อ. พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี วันที่ 8 มกราคม 2545 เวลา 09.45-11.20 น.)

⁷ วังคือ บริเวณน้ำลึกที่มีพื้นที่ลึกกินบริเวณกว้างและยาวตามลำน้ำมูล เช่น มีความยาวติดต่อกันราวๆ 1.5-3 กิโลเมตร ลึกราวๆ 5-10 เมตร และมักจะมีรูปร่างแก่งหินสองแก่ง ซึ่งแก่งจะเป็นตัวกำหนดขอบเขตของวังน้ำได้เป็นอย่างดี ได้วังแต่ละแห่งจะมีหินอยู่ข้างล่าง ซึ่งมีทั้งหิน ดิน และ ทราย (สัมภาษณ์โค่นเดียวกัน วัน เวลาเดียวกัน)

⁸ สัมภาษณ์นายไสว สายศรี อายุ 83 ปี บ้านแสนตอ ต.กุดชุมพู่ อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี วันที่ 3 มีนาคม 2545 เวลา 13.15-15.30 น)

3. วัฒนธรรมลวงปลากับอัตลักษณ์ทางสังคม

จากการวิเคราะห์ข้อมูลพบว่าลวงปลากลายเป็นศูนย์กลางทางสังคม (social centrality) ของชาวบ้านแถบนี้ และลวงปลาทำให้ชาวบ้านมีอาชีพเป็นชาวประมงมากกว่าการเป็นชาวนา เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับทรัพยากรที่นาแล้ว ลวงปลาช่วยสร้างอัตลักษณ์ทางสังคมเด่นชัดกว่า อัตลักษณ์ที่เด่นชัดนี้ถูกกำหนดจากตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมหรือศูนย์กลางทางสังคมที่เป็นแหล่งปฏิบัติการเฉพาะ (Situated practice) ของกลุ่มคนหาปลา คือ “ลวงปลา” ซึ่งเป็นแหล่งปฏิบัติการเฉพาะนี้ทำให้เห็นว่าชาวปากมูลมีความเหมือนกันเองและแตกต่างไปจากกลุ่มอื่นๆ ในสังคม ดังที่ Gupta and Ferguson (1997) ระบุว่าอัตลักษณ์คือการมีความเหมือนกันของกลุ่มเดียวกันและ การเห็นความแตกต่างของกลุ่มตนเมื่อมีความสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นๆ อย่างไรก็ตาม Hetherington, (1998) เห็นว่าศูนย์กลางทางสังคมที่มีหลากหลายศูนย์ทำให้ปฏิบัติ/แสดงออก/นำเสนอตัวตนของแต่ละกลุ่มต่างกันไป ทำให้อัตลักษณ์ในสังคมจึงมีความแตกต่างหลากหลายรูปแบบ และฉลาดชา ยรมิตานนท์ (อ้างใน วันดี สันติวุฒิมณี 2545: 219-247) เห็นว่าอัตลักษณ์ในสังคมไม่จำเป็นต้องเหมือนกันทั้งหมดหากแต่มีความหลากหลายที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นพวกเรากลุ่มเรา อัตลักษณ์เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นโดยสังคมมิใช่เป็นไปตามธรรมชาติกำหนด ดังนั้นอัตลักษณ์จึงจำเป็นต้องมีกระบวนการสร้างความเหมือนระหว่างกลุ่มพวกเขาพวกเรา จำแนกแยกแยะความเหมือนความต่างควบคู่กันไป

ดังนั้น ปัจจัยด้านระบบนิเวศประมง “ลวงปลา” จึงน่าจะเป็นตัวกำหนด (Signifier) อัตลักษณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมของผู้คนที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลให้ชาวบ้านเป็นชาวประมงมากกว่าการเป็นชาวนา ยศ สันตสมบัติ (2545) อธิบายว่า การขนานนามบุคคลหรือกลุ่มบุคคลว่าเป็นอะไรอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วอธิบายจำแนกแยกแยะให้เห็นถึงสาระหรือแก่นสารของอัตลักษณ์ทางสังคมของคนเหล่านั้นก็คือ การสร้างภาพตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic representation) ของกลุ่มคนหรือชุมชนนั้นและภาพตัวแทนนี้ได้รับการยอมรับโดยความเคยชิน (กรณีเรียกขานชาวบ้านในสามอำเภอนี้ว่าชาวนาโดยมิได้ศึกษาและเข้าใจบริบทแวดล้อมทางนิเวศ เศรษฐกิจและสังคม ซึ่งทั้งที่ความจริงแล้วพวกเขาคือชาวประมง-ผู้เขียน) ซึ่งเป็นการนิยามโดยรัฐทำให้ภาพตัวแทนนี้ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงหรือจริงบางส่วนเท่านั้น ดังนั้นการจำแนกความแตกต่างของชาวประมงในแถบแม่น้ำ มูลตอนล่างให้แตกต่างจากชาวนาทั่วไป จะเห็นได้ชัดเจนเมื่อเปรียบเทียบกับชาวบ้านกับชาวบ้านกลุ่มอื่นๆที่อยู่ในระบบนิเวศที่ต่างๆไป

ดังนั้น ลวงปลาจึงเป็นพื้นที่ทางสังคม (social space) ที่สะท้อนโลกทัศน์ ระบบความคิด ความรู้และความเข้าใจอันซับซ้อนของชาวบ้านที่มีต่อธรรมชาติแวดล้อมที่มาจากประสบการณ์และความสัมพันธ์ของชาวกับระบบนิเวศแม่น้ำมูล ดังนั้นลวงปลาจึงเป็นเสมือนพื้นที่ทางสังคม (Social space) เพราะเป็นพื้นที่ที่เป็นตัวสื่อ (Signifier) ในการสร้างอัตลักษณ์ความเป็นชาวประมงให้เด่นชัดยิ่งขึ้น ได้แก่การสร้างองค์ความรู้อย่างเป็นระบบและซับซ้อนเกี่ยวกับระบบนิเวศและนิเวศประมงพื้นบ้านที่สัมพันธ์กับลวงปลา การใช้สิทธิและการจัดการทรัพยากรลวงปลาในฐานะที่เป็นทรัพยากรส่วนรวม (Common property) ที่มีการจัดการมิใช่ทรัพยากรสาธารณะ

(Open access) ที่ขาดระบบการจัดการ การสถาปนาอำนาจและสร้างคุณค่าและศักดิ์ศรีของคนหาปลา และอัตลักษณ์เหล่านี้นำไปสู่การสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวประมง เพราะการพึ่งพาทรัพยากรปลาเป็นหลักมายาว นาน ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในบทความนี้

อัตลักษณ์หรือเอกลักษณ์ทางสังคม (social identity) ของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลตอนล่างว่าเป็นชาวประมงหรือชาวนามักจะมีข้อถกเถียงกันมายาวนานและไม่ค่อยมีใครหยิบยกขึ้นมาเป็นประเด็นทางวิชาการในหมู่ผู้สนใจศึกษาปัญหาเรื่องเขื่อนปากมูลทั้งที่เป็นประเด็นที่จะชี้ว่าแนวทางการจัดการเขื่อนปากมูลจะเป็นเช่นไรได้บ้าง ผลการศึกษาของสำนักต่าง ๆ อาทิ World Commission on Dam (2000) นักวางแผน นักวิชาการในคณะรัฐบาล นักวิชาการที่ประเมินผลกระทบทางสังคมเศรษฐกิจที่ได้รับการสนับสนุนการวิจัยการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) เช่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2545) สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย (2545) นักวิชาการจาก กฟผ. เอง อาทิ วีระพัฒน์ ทองคำ (2534) (อ้างใน กนกวรรณ มะโนรมย์ (พันธ์เกษม), 2543) สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2546) ที่ได้รับทุนจากรัฐบาลสำรวจความคิดเห็นของชาวบ้านต่อการบริหารจัดการเขื่อนปากมูลในเดือนมกราคม 2546 บริษัท TEAM Consultant Engineering Co.Ltd. (1984) ที่เป็นบริษัทประเมินผลกระทบที่จะเกิดขึ้นก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล รวมทั้งนักวิชาการอิสระจากสถาบันการศึกษาต่าง ๆ รวมทั้งนักศึกษาในระดับมหาบัณฑิตจำนวน เช่น ประกิจ ยาพรหม (2536 อ้างใน กนกวรรณ มะโนรมย์(พันธ์เกษม), 2543) ผลการศึกษาส่วนใหญ่สรุปคล้ายกันว่าชาวบ้านปากมูลตอนล่างเป็นชาวนา มิใช่ชาวประมง

งานวิจัยนี้มีความคิดเห็นแตกต่างไปจากข้อสรุปข้างต้นค่อนข้างชัดเจนเนื่องจากผู้ศึกษาได้เข้าไปศึกษาในพื้นที่มาต่อเนื่องนับแต่ปี 2542 จนถึงปี 2545 และค้นพบว่าอัตลักษณ์ทางสังคมของชาวบ้านปากมูลว่าเป็นชาวนาหรือชาวประมงนั้นถูกกำหนด/สร้างหรือผลิต (constitute) ขึ้นมาจากความสัมพันธ์กับพื้นที่ทางนิเวศ(ecological space) สองประการคือ ประการที่หนึ่ง ระบบนิเวศเฉพาะถิ่นที่เรียกว่า “ลวงปลา” เป็นทรัพยากรส่วนรวม (common property) ในแม่น้ำมูลที่มีการจัดการตามจารีตพื้นบ้าน และประการที่สองคือข้อจำกัดทางพื้นที่สำหรับการมีอาชีพหลักทำนา ผู้เขียนเห็นว่า ลวงปลาเป็นเสมือนสื่อสร้างภาพ/ตัวตน/เอกลักษณ์ให้ชาวบ้านมีบทบาทในฐานะชาวประมงเด่นชัดกว่าการเป็น ชาวนา ในงานวิจัยนี้ใช้แนวคิดเรื่องอัตลักษณ์และพื้นที่ทางสังคมอันเป็นหนึ่งในแนวคิดของสำนักคิดหลังทันสมัยนิยม (postmodernism) เป็นแกนในการวิเคราะห์เรื่องนี้ โดยนำข้อมูลจากการศึกษาวิจัยในพื้นที่นำเสนอเพื่อให้เห็นกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ที่มาจากการมี/เป็น/อยู่/สังสมประสบการณ์ในชีวิตประจำวันทั่วไป(Savoir)⁹ จากการใช้ทรัพยากรแม่น้ำมูลและการผลิตความรู้ภายใต้เงื่อนไขที่สอดคล้องกับฐานทรัพยากรการผลิตนั้นๆ ในช่วงท้ายของบทความผู้เขียนชี้ให้เห็นว่าอัตลักษณ์

⁹ Foucault (1972) ในหนังสือชื่อ The Archaeology of Knowledge (1972) จำแนกความรู้ออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ Savoir หมายถึงความรู้ที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปในชีวิตประจำวันหรือการปฏิบัติการทางสังคมทั่วไปภายใต้สถานการณ์หรือเงื่อนไขอย่างใดอย่างหนึ่งที่เฉพาะเจาะจง ในขณะที่ Connaissance เป็นความรู้ที่ผลิตโดยผู้เชี่ยวชาญในแขนงวิชาต่างๆ เช่น ชีววิทยา คณิตศาสตร์ (อ้างใน ไซรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542:9)

ความเป็นชาวประมงได้ขาดความต่อเนื่อง (disjuncture) และ ไม่หยุดนิ่งตายตัว (mobile) Gupta and Ferguson (1997:33 และ Hetherington, 1998) เนื่องจากพื้นที่ “ลวงปลา” ได้ค่อยๆ หายไปหลังจากการเข้ามาบริหารจัดการทรัพยากรแม่น้ำมูลแบบรวมศูนย์ของรัฐด้วยการสร้าง เขื่อนปากมูลในปี 2533

จากการศึกษาประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านพบว่าเหตุผลหลักๆ ที่ชาวบ้าน มาตั้งหมู่บ้านริมฝั่งแม่น้ำมูลโดยเฉพาะชาวบ้านในพื้นที่ศึกษาในอำเภอโขงเจียมเนื่องจากการมา หาปลาและหาที่นาปลูกข้าวบริโภค ภูมิศาสตร์โดยเฉพาะในอำเภอโขงเจียมมีลักษณะพื้นที่ที่เป็นที่ ลาดชันสูง ดินส่วนมากเป็นดินตื้น โดยมีหินปนอยู่ในดินชั้นล่าง มีพลาญหินสลับเป็นส่วนใหญ่ ทำให้มีพื้นที่ทำนายน้อย ดินไม่เหมาะสมกับการทำนา ส่วนพื้นที่ริมแม่น้ำมูล ในเขตอำเภอพิบูล มังสาหารและสิรินธร มีความลาดชันน้อยกว่าแต่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เป็นที่ลุ่มสลับที่ดอน และผสมและดินร่วนและดินทราย แต่มีความเป็นกรดสูง และ หากจะทำการเกษตรต้องได้รับการ แะน้ำที่ดี และยังพบอีกว่า ชาวบ้านในอำเภอโขงเจียมไม่มีที่นาประมาณ ร้อยละ 63 (ปี 2535) และ ไม่มีที่นา ร้อยละ 92 ในปี 2542 และชาวบ้านในแถบอำเภอสิรินธรมีที่นาร้อยละ 85 ในปี 2535 แต่ลดลงมาเหลือร้อยละ 54 ในปี 2542 นอกจากนี้ยังพบว่าชาวบ้านส่วนมากในสองอำเภอ นี้ทำนาเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ยกเว้นในเขตอำเภอพิบูลมังสาหารที่ทำนาดันฤดูเพื่อทำ ข้าวเม้าขายและปลูกผักหน้าแล้งที่อาศัยน้ำจากบ่อบาดาลเป็นหลัก(สุภาวดี แก้วระหัน และ คณะ, 2545: 3-24) ¹⁰ จากการศึกษาของสถาบันวิชาการที่เกี่ยวข้องกับกรณีเขื่อนปากมูลก็ยืนยันว่าหากไม่นับว่ารายได้จากการรับจ้างนอกภาคการเกษตรจะมาเป็นอันดับหนึ่ง (จากการ อพยพแรงงาน) จะพบว่ารายได้หลักของชาวบ้านในสามอำเภอก่อนสร้างเขื่อนปากมูลและภาย หลังการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (13 มิถุนายน 2544-14 มิถุนายน 2545) ในอำเภอโขง เจียม พิบูลมังสาหารและสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี มาจากการทำประมง มีใช้การทำนาแต่ ประการใด ดังตารางที่เสนอข้างล่างนี้

ตารางที่ 11 การเปลี่ยนแปลง รายได้จากประมงและอื่น ๆ ของครัวเรือน(บาท)/ปี /ครัว เรือน (สำรวจหลังการสร้างเขื่อนปากมูล)

ปี 2537	2539	2540	2541	2542	2544(ระหว่าง การเปิดประตู เขื่อนปากมูล)
นอกการเกษตร 41,562.82	50,175.01	84,222.6 4	37,456.6 5.	35,026.2 6	43,596.38*
ประมง 13,428.29	8,694.84	10,700.2 1	7,791.41	2,791.40	6,960.00*

¹⁰ สัมภาษณ์ชาวบ้านโพธิ์ศรี ต.โพธิ์ศรี อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี 18 กรกฎาคม 2545

ข้าวและพืชไร่ 2,266.93	2,882.89	3,727.25	2,123.45	2,729.24	รายได้จากการ เกษตร เท่ากับ ร้อยละ 33.67 ซึ่งในนี้มีรายได้ ประมณถึงร้อยละ 21.42 *
---------------------------	----------	----------	----------	----------	---

ที่มา: มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2543)

- ศึกษาโดย สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย (2545) –ใช้ฐานข้อมูลเดิมของมหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2545)

ตารางที่ 12 แสดงการเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงรายได้ของครัวเรือน/ปี (บาท)

รายได้/ครัวเรือน ปี	2533 (ก่อนการสร้าง เขื่อน)	2543 (หลังการสร้าง เขื่อน)	2544 (ระหว่างการทดลองเปิด ประตูเขื่อนปากมูล)
นอกภาคการเกษตร	20,099	36,905	36,957
ประมณ	25,742	3,045	10,025
เกษตร	12,518	7,720	6,223

ที่มา: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (2545: 6-27)

ด้วยข้อจำกัดด้านทรัพยากรดินทางกายภาพดังที่กล่าวมาแล้วและปริมาณการถือครองก็ลดลงเรื่อยๆ ผสานกับการครอบครองสิทธิในที่ดินตามกฎหมายของบุคคลที่จำเป็นต้องกีดกันสิทธิการใช้ประโยชน์ทำนาจึงไม่อาจทำให้ชาวบ้านมีอาชีพหลักจากการทำนาได้เมื่อเปรียบเทียบกับความเป็นหาปลาเพราะทรัพยากรในแม่น้ำมูลได้แก่ปลาและพืชพรรณธรรมชาติเป็นทรัพยากรของส่วนรวมที่ชาวบ้านต่างสามารถเข้าถึงได้ในการใช้สิทธิแบบซ้อนทับกันได้ (ดู อานันท์ กาญจนพันธ์, 2542) และนำไปสู่การสร้างรายได้และอาชีพหลักมาโดยตลอด

“ลวงปลาวังสะแบงได้” กับระบบวัฒนธรรม

ในการศึกษานี้จะมุ่งนำเสนอความสำคัญของลวงปลาวังสะแบงได้เนื่องจากสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ของชาวบ้านทั้งในและระหว่างหมู่บ้านของพื้นที่ศึกษา

ลวงวังสะแบงได้เป็นลวงที่สำคัญสำหรับกิจกรรมประมงที่เรียกว่า “การไหลมอม”¹¹ ซึ่งหมายถึง การนำมอมไปกางขวางสำน้ำบริเวณที่เรียกว่า “วังน้ำ” ซึ่งจะต้องเป็นน้ำไหลเท่านั้นแต่ไม่เชียวกรากและน้ำไม่เอ่อท่วมตลิ่งโดยมากจะเป็นต้น-กลางฤดูฝน ประมาณ ระหว่าง กลาง เดือนพฤษภาคม-สิงหาคม (จะไหลมอมได้ช่วงเวลาน้ำไหลตามธรรมชาติเท่านั้น ดังนั้นหลังการ

¹¹ ข้อมูลการไหลมอมเก็บช่วงการทดลองการเปิดประตูเขื่อนปากมูล (13 มิถุนายน 44-14 มิถุนายน 45 (เก็บข้อมูลโดย กนกวรรณ มะโนรมย์-ผู้วิจัย)

สร้างเขื่อนปากมูลแล้วชาวบ้านไม่ได้ไหลมองอีกเลยเพราะน้ำมูลนิ่งเนื่องจากมีเขื่อนปากมูลกัน) ท้องน้ำบริเวณที่จะไหลมองจะต้องราบเรียบไม่ขรุขระมีหินหรือคอไม้ เช่น ท้องน้ำเป็นแผ่นหินเรียบ ดิน หรือทราย โดยผู้ที่นำมองไปกางจะค่อยๆ ปลอมองบริเวณกลางแม่น้ำ จากนั้นจะพายเรือออกไปเรื่อยๆ (มืออีกข้างหนึ่งจึงค่อยๆ ปลอมองลงน้ำ) จนเกือบถึงริมฝั่งน้ำมองจะกางเสร็จพอดี จากนั้นจะค่อยๆ พายเรือตามน้ำขึ้นไปเรื่อยๆ แล้วถือหางมองอีกข้างหนึ่งไว้เป็นการกางมองขวางแม่น้ำหรือที่ชาวบ้านว่า “ไหลมองทวนน้ำมาปะทะกับปลาที่ว่ายตามน้ำมา” พอพายเรือไปจนถึงจุดสิ้นสุด ณ จุดที่จะต้องกุมอง ซึ่งมักจะสุดวังน้ำที่สามารถไหลมองได้ (มักจะเป็นจุดท้ายสุดอีกด้านหนึ่งของวังน้ำพอดี) จากนั้นจะค่อยๆ ดึงหรือกุมองขึ้นเรือ นำเรือกลับไป ณ จุดเริ่มต้นเพื่อไหลมองอีกรอบถัดๆ ไป จำนวนรอบการไหลมองจะได้มากหรือน้อยในแต่ละวันนั้นขึ้นอยู่กับหลายปัจจัย เช่น ความเร็วและแรงของกระแสน้ำ จำนวนผู้มาไหลมอง การมีเรือแจว หรือเรือมีเครื่องยนต์ เช่น น้ำไหลแรงและมีเรือที่มีเครื่องยนต์จะได้รอบการไหลมากกว่า¹²

1. ลวงปลา แห่งการร่วมแรงร่วมใจ

ก่อนจะไหลมองต้อง ทำความสะอาดลวงมองก่อนคนถิ่นนี้เรียกว่า การ “ชาวลวง” คือร่วมแรงทำความสะอาดลวงมองก่อนจะไหลมองจะทำทุกปีก่อนการไหลมองโดยความร่วมมือของชาวประมงที่จะมาไหลมองที่ลวงเดียวกันนี้¹³ เมื่อเริ่มการไหลมอง ชาวบ้านจะตั้งกติกาพื้นบ้านในการไหลมอง คือการจัดคิวการไหลมอง¹⁴ โดยจะไหลฝั่งใดก็ต้องไปเข้าคิวกันเองในแต่ละฝั่ง การจัดคิวจะเป็นไปตามธรรมชาติ ชาวประมงผู้ใดมาก่อนก็ได้ไหลมองก่อน ผู้ที่มาทีหลังหรือลำดับที่สองลงไปต้องรอให้ผู้มาก่อนค้มอง (หย่อนมองลงน้ำ) และไหลห่างออกจากผู้ที่สองประมาณ 30-40 เมตร จึงจะลงไหลต่อได้ไม่เช่นนั้นมองของผู้แรกจะเกี่ยวพันกับผู้ที่มาไหลลำดับที่สอง ชาวบ้านจะไม่แข่งคิวกันเพราะถือว่าใครมาก่อนยอมได้ไหลก่อนเสมอ ถือเป็นกฎตามธรรมเนียมชาวบ้านที่เคยทำมาแบบนั้น การแข่งคิวกันจึงแทบไม่มีนอกเสียจากมีความจำเป็น

¹² (สัมภาษณ์ นายสง จันทรธิบ อายุ 53 ปี บ้านคันลิม(เคยอยู่บ้านวังสะแบงได้แต่ย้ายไปอยู่กับภรรยา ณ บ้านคันลิม แต่มาไหลมองที่ลวงวังสะแบงได้ทุกปี) ต. ทราบมูล อ. พิบูลฯ นางลา ชันระเวศ อายุ 62 ปี บ้านวังสะแบงได้ (แม่ใหญ่ผู้มาดูเรือของตนที่ผูกไว้ข้างริมฝั่งวังสะแบงได้ และเล่าว่าสามีผ่าตัดต้องรอพักฟื้นคงจะไม่ได้ไหลมองในปีนี้ ให้ลูกชายมาไหลแทน) และ นายสง่า แสนโสม อายุ 45 ปี บ้านวังสะแบงเหนือ (นอนรอจะไหลมองที่ทำน้ำ) และ การสังเกตการณ์ การไหลมอง ณ ลวงมองวังสะแบงได้ วันที่ 3 กรกฎาคม 2545 เวลา 10.00-13.45 น.)

¹³ สัมภาษณ์นางสมปอง เวียงจันทร์ อายุ 50 กว่า ปี วันที่ 12 กรกฎาคม 2545 เวลา 16.00-18.00 น ขณะที่นักวิจัยไปไหลมองด้วย ณ ลวงไหลมองวังสะแบงได้

¹⁴ ผู้วิจัยเห็นชาวประมงที่จอดเรือริมฝั่งมูลโดยอาศัยต้นไม้ยะราบยักษ์หนาที่บึงแดดยามบ่าย (ชาวบ้านที่มาไหลมองวันนี้ต่างพูดว่าไม้ยะราบยักษ์มีหลังจากการสร้างเขื่อน) แต่เดิมเป็นไม้อื่นๆ โดยเฉพาะป่าไผ่ และไม้ยืนต้นอื่นๆ) พวกเขาจอดเรือเป็นกลุ่มๆ กลุ่มละประมาณ 3-14 ลำ แต่ละกลุ่มจะจอดเรียงกันเป็นแถว กลุ่มหนึ่งๆ มีทั้งมาจากบ้านเดียวกัน และจากหลายหมู่บ้าน เช่น กลุ่มที่มาจากบ้านสุวรรณวาริ 3 คน (บ้านนี้ตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของน้ำมูล- ฝั่งซ้ายหรือขวานั้นพิจารณาจากการหันหน้าไปตามน้ำไหลเป็นหลัก) กำลังรอจะไหลมองอยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำ นอกนั้นมาจากบ้านสุวรรณวาริ (หรือเรียกชื่อว่าบ้านคันนกกหอ - บ้านนี้ตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของน้ำมูลเช่นกัน) บ้านวังสะแบงใต้ บ้านวังสะแบงเหนือ บ้านผาประตู่ทอง และ บ้านดอนสวรรค์ (หมู่บ้านเหล่านี้ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล)

ต้องรีบเร่งไปทำธุระกันๆ สำคัญ ผู้มาหลังจะขอมุกมาก่อนถ้าผู้มาก่อนอนุญาตจึงจะไหลได้ การไหลมอมโดยระบบคิวนี้ชาวบ้านกล่าวว่ามีความเป็นธรรมแก่ชาวบ้านทุกคน

การเข้าใจกรรมสิทธิ์ร่วมในการเข้าถึงลวงปลาของชุมชน “ลวงวังสะแบงใต้” นั้นคนหาปลาต่างรับรู้ว่ามีสิทธิในการใช้ลวงปลาเพราะเป็นทรัพยากรส่วนรวม (common property) เช่น ลวงเปิดประเภทต่างๆ ลวงมอม ลวงตุ้ม ลวงแห ลวงอีหลง และอื่นๆ ชาวบ้านทั้งที่อยู่บ้านใกล้ไกลจะเข้ามาใช้ลวงปลาเหล่านี้ได้เสมอภาคกันเพราะมักจะได้ปันชาวประมงแม่น้ำมูลพูดกันเสมอคือ “สำน้ำมูลเป็นของทุกคน ใครเข้ามาหาปลาก็ได้” (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำแควเขียวตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว: 45) การใช้ลวงปลาเหล่านี้จะใช้โดยกีดกันผู้มาก่อนใช้ก่อนโดยการสังเกตเห็น “ป้อม” ¹⁵ ซึ่งป้อมนี้จะบ่งบอกถึงสิทธิของผู้กำลังใช้ เครื่องมือหาปลาในแม่น้ำ นอกจากนี้ผู้เขียนยังมีตัวอย่างการใช้สิทธิส่วนรวมที่เห็นได้ชัดเจนคือการไหลมอม

2. สะท้อนระบบกรรมสิทธิ์ร่วม

จากข้อมูลข้างต้น สามารถกล่าวได้ว่า ระบบคิวการไหลมอมคือการเข้าถึงทรัพยากรปลาที่ค่อนข้างจะเท่าเทียม ถ้อยทีถ้อยอาศัยและเกื้อกูลกันของผู้หาปลาลวงเดียวกัน ระบบคิวนี้น่าจะไปเมื่อไม่สามารถไหลมอมได้เนื่องจากเขื่อนปากมูลเพราะน้ำในแม่น้ำมูลเอ่อท่วมสูงและน้ำไม่ไหลเหมือนธรรมชาติเดิม (เขื่อนสร้างเสร็จและปิดแม่น้ำมูลตั้งแต่ปี 2537 เป็นต้นมา) แต่การไหลมอมและระบบคิวการไหลได้กลับมาอีกครั้งหลังการทดลองการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (มิถุนายน 2544-กรกฎาคม 2545) ดังนั้น ทั้ง ระบบคิว และ การร่วมมือกันชาวลวงมอม เป็นกลไกสำคัญในการรักษาสังคมประมงให้รอดและ ซึ่งกิจกรรมนี้สะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์การเข้าถึงสิทธิของส่วนรวมในการจัดการและควบคุมการใช้ทรัพยากร ซึ่งใครจากหมู่บ้านไหนก็มาไหลมอมได้โดยไม่มีการกีดกันแต่ต้องมีกติการ่วมกันในการใช้ ดังนั้นการไหลมอมจึงเป็นการช่วยเหลือชาวประมงทุกคนที่ต้องการมาไหลมอมไม่ว่าคนกลุ่มนั้นจะเป็นใคร (ผู้มีเรือแฉกคือผู้มีฐานะไม่ดี ผู้เรือมีเครื่องคือผู้มีฐานะดี) ก็สามารถเข้าถึงปลาได้เช่นกัน อานันท์ กาญจนพันธุ์ อธิบายถึงสิทธิการใช้และการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นว่าเป็น “สิทธิชุมชนที่ช่วยสร้าง หลักประกันไม่ให้เกิดการกีดกันสิทธิและอำนาจที่พึงมีพึงได้ของทุกกลุ่มชนและส่งเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วมของทุกกลุ่มชนอย่างเท่าเทียมกัน” (2544: 157-158) ซึ่งสิทธิดังกล่าวนี้จะสามารถสร้างความเท่าเทียมได้จะต้องอาศัยกฎกติกาที่สังคมท้องถิ่นผู้ใช้พื้นที่สาธารณะลวงปลากำหนดขึ้นมานั่นเอง ประการต่อมา ความเท่าเทียมกันในการใช้ลวงปลาที่ “วังสะแบงใต้” มาจากรากเหง้าความเป็นมาของชุมชนท้องถิ่นอันได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเก่ากับชุมชนใหม่ คนในชุมชนใหม่โดย

¹⁵ ป้อมคือเครื่องหมายที่ทำจากวัสดุหลายอย่างเช่น โพง ขาดน้ำพลาสติก ไม้หรืออื่นๆ ชาวบ้านจะมาทำเป็นชิ้นเล็กๆ (นกขรรค์ ชะโนนยาปี 2545 การสังเกตการณ์หาปลาของชาวบ้านปากมูล กรกฎาคม 45) แล้วนำมาติดกันหรือมัดโดยเฉพาะมอมเพื่อหมายบอกตำแหน่งว่าเครื่องมือของตนนั้นอยู่ตรงไหนขณะเดียวกันก็ส่งสัญญาณบอกชาวประมงอื่นๆ ว่าบริเวณนี้มีเครื่องมือประมงวางแล้วไม่ควรมารบกวนกัน (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำแควเขียวตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว: 45)

มากเป็นลูกเป็นหลานของคนในชุมชนดั้งเดิมทั้งสิ้น เช่น ชุมชนวังสะแบงได้ วังสะแบงเหนือ วังใหม่ และหมู่บ้านอื่นๆ เป็นต้น

กรณีลวงปลาในลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล เช่นหมู่บ้านหนองแสงใหญ่พบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่จะหาปลาในห้วยทรายเนียนเป็นลำห้วยที่อยู่ทิศตะวันตกของหมู่บ้าน การหาปลา ก่อนการสร้างเขื่อนในช่วงฤดูฝน พ.ศ. - ส.ศ. ชาวบ้านจะใช้มอ ขนาด 2 - 10 ซม. ใส่คันเบ็ด และเบ็ดราว จะหาตามลำห้วยไปจนถึง ปากลำห้วยที่ต่อกับแม่น้ำมูล ชนิดของปลาที่จับได้ จะมีปลาที่ขึ้นมาจากแม่น้ำโขง เข้ามาในลำห้วย เพื่อวางไข่ให้ชาวบ้านจับกันได้มากเช่น ปลากด ปลาแค้ ปลาเค็ง ปลาอีตุ้ม ปลาอีเก๋า ปลาโจก ปลาสร้อย และมีปลาประจำถิ่น เช่น ปลาคูก ปลาช่อน ปลาหมอค ปลาก่า (หมอช้างเหี้ยบ) ช่วงฤดูหนาว ก.ย. - ม.ค. จะกางมอ วางเบ็ดเผือก และเบ็ดคัน จะมีการใส่จิบ ในลำห้วย จะมีร่องจิบอยู่ประมาณ 30 ลวง ลักษณะลวงคล้าย ๆ ลวงจิบในแม่น้ำมูล จะเป็นร่องน้ำในแก่งหินการใส่ก็คล้าย ๆ กัน สาเหตุที่มีลวง เพราะฤดูฝนปลาปลาจะขึ้นวางไข่ ฤดูหนาวก็จะล่องกลับ ปลาล่องก็จะเป็นปลาจากแม่น้ำโขง ที่ขึ้นมาวางไข่ แบะปลาประจำถิ่นบ้าง จะเป็นอุปกรณ์ที่จับปลาได้เยอะ อย่างไรก็ตามพบว่ามีชาวบ้านประมาณ 20 - 30 คนจากหมู่บ้านหนองแสงใหญ่ไปหาปลาที่แม่น้ำมูล เป็นประจำ โดยจะมีเรือเป็นของตนเอง และจอดได้เอาโซ่ลำน ที่ทำบ้านวังสะแบง ช่วงปลาขึ้นก็จะไหลมองที่รวง วังสะแบงจะตกมอ ทอดแห ใส่เบ็ดราว ชำมอที่แก่งทรายเนียน

ส่วนการหาปลาที่ห้วยลานยาวซึ่งเป็นอีกลำน้ำสาขาหนึ่งของแม่น้ำมูล ห้วยนี้อยู่ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านแล้วมาบรรจบกับห้วยทรายเนียน บริเวณทางเข้าหมู่บ้านจะไม่ได้ไหลลงมูลโดยตรง และในปี พ.ศ. 2532 - 2533 สำนักงานชลประทานที่ 5 จ.อุบลฯ ได้มาขุดลอกทำอ่างเก็บน้ำขนาดพื้นที่ ประมาณ 600 - 700 ไร่ (รอบคันอ่าง) โดยชาวบ้านรวมตัวกันไปยื่นหนังสืออยากให้สร้างอ่างเก็บน้ำใกล้ ๆ หมู่บ้าน บริเวณทิศตะวันออกเฉียงเหนือของหมู่บ้าน พื้นที่ที่ทำอ่างเก็บน้ำเป็นพื้นที่สาธารณะดอนยาว ดินห้วยลานยาว ดอนลานยาวมีพื้นที่ประมาณ 1,600 ไร่ การหาปลาจากห้วยนี้ใน ฤดูฝน พ.ศ. - ส.ศ. จะวางเบ็ดราว เบ็ดคัน และกางมอ 2 - 10 ซม. ฤดูหนาว ก.ย. - ม.ค. จะวางเบ็ดราว เบ็ดคัน วางจัน (ช่วงปลายหนาว) กางมอ ทอดแห (ช่วงปลายหนาว) ฤดูร้อน ก.พ. - เม.ย. จะวางเบ็ดราว เบ็ดคัน วางจัน กางมอ ทอดแห (นิยมมาก) และจะมีคนจากบ้านอื่นแถบศรีเมืองใหม่และสิรินธร มามุดยิงปลาคอนแถบ อ.พิบูลฯ จะมาดกปลาโดยใช้เบ็ดฝรั่ง ชนิดของปลาที่จับได้ จะเป็นปลาท้องถิ่น เช่น ปลาช่อน ปลาคูก ปลาหมอ ปลาก่า ปลาปลาล่อยโดยกรมประมง เช่น ปลานิล ปลาตะเพียน ปลายี่สก ปลานวลจันทร์ (ฤดูฝนทอดแหไม่ได้เพราะน้ำเยอะมาก ทอดแหลำบาก) ฤดูร้อน น้ำใสจะมุดยิงปลาได้

การหาปลาในอ่างเก็บน้ำห้วยลานยาว จะมีคนจากหลายอำเภอมาหา เช่น อ.ศรีเชียงใหม่ อ.สิรินธร อ.พิบูลมังสาหาร อ.โขงเจียม เขมราถมากัน หรือมีรถมอเตอร์ไซด์มา มีคนมากในอ่างเก็บน้ำ ชาวบ้านหนองแสงผู้เป็นเจ้าของที่ก็ไม่ค่อยพอใจเท่าไร ที่คนทางอื่นมาหาปลาอ่างเก็บน้ำบ้านเองกันเยอะ วุ่นวาย และปลาอาจจะหมดเร็วแต่ก็ไม่ได้ว่ากล่าวอะไร ถือว่าแบ่งกันกิน เพราะเป็นที่สาธารณะหากินร่วมกัน แต่ห้ามเบือปลา ซิอดปลา ถ้าเจอและ

จับได้ จะจับ ปรับแพง ๆ ให้เช็ดไปเลย ผลกระทบที่ได้รับจากการสร้างเขื่อนปากมูลจะมีน้อยมาก เพราะปลาในอ่างเก็บน้ำประมงจังหวัด จะมาปล่อยเกือบทุกปี ปีนี้ก็จะปล่อย 100,000 ตัว ปลาตะเพียน 60,000 ตัว ปลายี่สก 40,000 ตัว อ่างเก็บน้ำจะมีฝ่ายขนาดใหญ่กั้นอยู่ และอีกอย่าง ลำห้วยลานยาวเป็นห้วยขนาดเล็ก บรรจบกับทรายเนียน ซึ่งใหญ่กว่า ปลาที่จะขึ้นมาจากแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขงแทบจะไม่มี

3. คือหลักประกันสร้างอาชีพหลัก

ในบทที่ผ่านมาชี้ให้เห็นว่าระบบนิเวศมีส่วนสำคัญในการกำหนดการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านที่ตั้งติดกับลำน้ำสายใหญ่และลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูลจะมีอาชีพและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรแม่น้ำเป็นสำคัญที่ชาวบ้านเรียกว่า “วัฒนธรรมปลา” เมื่อเปรียบเทียบกับหมู่บ้านที่ตั้งห่างออกจากแม่น้ำมูลตั้งค้ำกล่าวของ ชาวบ้านในหมู่บ้านวังสะแบงได้ กล่าวว่า

“สมัยก่อนข้าวทำเพียงแต่พอกินเท่านั้น หลายครัวเรือนไม่ได้ทำนาแต่หาปลาเป็นหลัก โดยเฉพาะคนจน มักจะปลูกกระตือปริมแม่น้ำมูล ทุก ๆ คนในครอบครัวจะหาปลาเป็นกันหมด ทำนาก็ทำเพียงพอได้กินทำแค่ให้มีอาชีพนี้ คือ “ทำฮอยตาวาฮอยปู” คือไม่ให้สูญเสียอาชีพพอมิพันธุ์ข้าวเอาไว้ปลูกปีถัดไป ทำตามที่พ่อแม่ปู่ย่าเคยทำมาเท่านั้น ปลาที่หาได้มักจะเอาไปแลกข้าว อาหาร ฝ้าย พริก เกลือ ตามที่พูดว่า “ไปหาปลาหาข้าว” ปลาที่มีมากมาย แต่ก่อนไม่ได้ขายปลา เอาไปแลกของกิน ของใช้หมด การแลกปลานี้ คนไม่ได้ทำนาก็อยู่ได้ ไม่ต้องอดข้าว เหมือนทุกวันนี้ โดยมากเราก็จะเอาไปแลกกับบ้านพี่บ้านน้อง ที่อยู่ทั้งไกลและใกล้กัน เช่น หมู่บ้านในแถบอำเภอพิบูลมังสาหาร อำเภอศรีเมืองใหม่ อำเภอดุสิตการพิชผล ปลาที่มีมากมายตันเหลือ ชาวบ้านจะเลือกกินแต่ปลาตัวใหญ่ ๆ ตัวเล็กก็จะปล่อยลงน้ำไปหรือเอาไปทำปลารำปลาจ่อม หัวปลาก็ไม่กินจะกินแต่เนื้อปลา พุงปลา ส่วนหัวปลาตัวใหญ่ เช่น “หัวปลาหว่า ปลาอีตุ้ม เอามาเป็นก้อนเส้า”¹⁶ เมื่อข้าวสุกปลาก็สุกพอดีกินได้เลย”

เมื่อผู้วิจัย ถามถึงความอุดมสมบูรณ์เกี่ยวกับพืชพรรณสองฝั่งแม่น้ำมูลว่าเป็นอย่างไร พ่อใหญ่คนเดิมก็ยกตัวอย่างภาพแห่งความสมบูรณ์ด้วยภาษาอีสานว่า “นั้งยองย่องหัวมันแกวแควดาก โยงโย้ขึ้นครือกกล้วยทั้งหัว”¹⁷

นอกจากนี้ผู้วิจัยได้ถามถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขง ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างคนกับปลา ชาวบ้านผู้หนึ่งเล่าว่า

“เรามีญาติพี่น้องทางฝั่งลาวมากเหมือนกัน เมื่อหาปลาที่ปากมูลไม่พอก็จะพายเรือลงไปหาที่น้ำโขง บริเวณแม่น้ำสองสี (ชาวบ้านจะแยกสีของแม่น้ำทั้งสองเห็นว่่าน้ำโขงจะเป็นปูน น้ำมูลจะเป็นสีคราม) คนจากปากมูลที่ไปหาปลาอยู่บริเวณน้ำโขงก็ผูกพันกัน เป็นความผูกพันของคนน้ำมูล

¹⁶ เอาหัวปลาตัวใหญ่ ๆ เช่นหัวปลาหว่า และปลาอีตุ้ม มาตั้งเป็นสามเส้าเพื่อทำเป็นเตาสำหรับหุงต้ม-ผู้วิจัย

¹⁷ ต้มภาษาถิ่นเดียวกับ. วันเดียวกัน ความหมายของประโยคนี้คือ เมื่อนั่งลงกับพื้นหัวมันแกวแควดาก พอกำลังจะขึ้นขึ้นครือกกล้วยก็หิมศีรษะ ซึ่ง

หมายความว่าผักผลไม้มีมากมายจะหาที่ใดก็หาได้ง่าย

กับคนน้ำโขง เขาปลุกฝ้ายมีฝ้ายก็เอามาแลกกับปลาของเรา เขามีข้าวก็เอามาแลกปลา เราก็ได้ฝ้ายได้ข้าวมาฝากแม่บ้าน แม่บ้านก็ได้ทอดผ้าด้วยฝ้ายที่เราเอามาฝาก¹⁸

แม่คนหนึ่ง¹⁹ แห่งบ้านวังสะแบงได้เล่าเพิ่มเติมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติและการนำความสมบรูณ์ดังกล่าวมาสร้างความผูกพันระหว่างคนในและนอกชุมชน ดังนี้

“แต่ก่อนปลาสมบรูณ์ มีทุกพันธุ์ ปลาเดินทางมาจากแม่น้ำโขง มาอาศัยตามเกาะแก่งในน้ำมูล น้ำสะอาดมาก ปลากับข้าวเป็นของคู่กัน คนไม่ทำนา ก็หาปลาไปแลกข้าว แลกได้เกือบทุกอย่าง ชาวบ้านอำเภอบุณฑริกก็เอาเกลือและข้าวสารมาแลกปลาก่อนจะลงทำนาเขาจะมาปีละครั้ง ซึ่งปลาที่นำไปแลกเปลี่ยนจะมีทั้งปลาสด ปลาแห้ง ปลาเค็ม ปลาจ่อม ปลาร้า ปลาต้ม”

จากคำกล่าวทั้งหมดข้างต้นพบว่าชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ไกลออกไปจากแม่น้ำมูลนั้นได้แก่บ้านระเว มักเป็นหมู่บ้านทำนาและหมู่บ้านดังกล่าวกลายเป็นหมู่บ้านที่ทำให้หมู่บ้านริมแม่น้ำมูลหรือตามลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูลมีความมั่นคงเรื่องข้าวเพราะสามารถแลกเปลี่ยนกับปลาจากแม่น้ำมูลได้

กรรมสิทธิในการเข้าถึงและการจัดการทรัพยากร “ลวงปลา”

การได้ใช้และการเข้าถึงลวงปลามักจะเป็นไปตามข้อกำหนดทางจารีตประเพณีที่ยอมรับและเห็นพ้องต้องกันของคนในท้องถิ่น อย่างไรก็ตามการเข้าถึงทรัพยากรลวงปลานอกจากจะถูกกำหนดโดยปัจจัยด้านธรรมชาติเพราะลวงปลาเกิดขึ้นมิได้หรือปรากฏตามสภาพธรรมชาติในแต่ละฤดูกาล ดังที่อธิบายมาแล้ว การเข้าถึงลวงปลายังกำหนดโดย การใช้สิทธิสองรูปแบบคือ หนึ่ง การเข้าถึงและครอบครองลวงปลาของครอบครัว/เครือญาติ หรือกรรมสิทธิ์เฉพาะและ สอง สิทธิของชุมชนโดยทั่วไปในการใช้ลวงปลา

รูปแบบที่หนึ่ง: การจัดการแบบกรรมสิทธิ์เฉพาะ

มีลวงปลา 4 ประเภทได้แก่ ลวงจิบ ลวงลอบ ลวงกวด และ ลวงจั่น ที่รับรู้ของชาวประมงในแม่น้ำมูลว่าเป็นลวงปลาของครอบครัวที่เป็นมรดกตกทอดกันมา (Ancestral rights) มิใช่ของส่วนรวมทำให้เกิดการกีดกันสิทธิ (Exclusive rights) ผู้อื่นในการใช้ภายใต้เงื่อนไขหลายประการ ได้แก่ ลวงปลาเหล่านี้มักมีปลาที่ชุกชุมกว่าลวงอื่นๆ โอกาสเสี่ยงที่จะไม่ได้ปลามีน้อยมากทำให้เจ้าของลวงจะไม่ค่อยให้ผู้อื่นมาใช้ลวงได้ การใช้ลวงดังกล่าวมีเงื่อนไขพิเศษเกี่ยวกับเครื่องมือคือมักจะต้องอาศัยผู้มีความชำนาญพิเศษในการใช้เครื่องมือ เช่น การนำจิบไปวางที่แปวน้ำซึ่งเป็นร่องบริเวณแก่งหินน้ำไหลแรงและมักอยู่กลางแม่น้ำ ต้องมีเรือขนาดใหญ่ ทนทาน ระยะเวลามักเป็นเรือแบบมีเครื่องยนต์ มีความรู้เรื่องความแรงของกระแสน้ำ และผู้จะนำจิบไป

¹⁸ ตัมภานันท์ พอนาค บุญมี. อายุ 57 ปี. วันที่ 5 เมษายน 2542.

¹⁹ ตัมภานันท์ แม่น้อย ใจงาม. อายุ 70 ปี. วันที่ 4 เมษายน 2542.

วางต้องแข็งแรงมากและค้ำน้ำเก่ง หรือการลากกวาดที่ต้องใช้ทุนหรือแรงงานมากเครื่องมือชนิดอื่นๆ เช่น การลากกวาดต้องการแรงงานอย่างน้อย 5-7 คน เป็นต้น นอกจากนี้การมอบสิทธิการใช้จากรุ่นต่อรุ่นกันมาของสายครอบครัวยังเป็นการกีดกันสิทธิตระกูลอื่นๆมาใช้ดวงอีกด้วย

อย่างไรก็ตามในพื้นที่ศึกษาพบว่าดวงปลาแทบจะทั้งหมดเป็นดวงปลาของส่วนรวมยกเว้นดวงปลาในบริเวณคอนตาตไฮ (ดูตารางที่ 13) บางหมู่บ้าน เช่น หมู่บ้านแสนตอ ต.กุดชมพู อ.พิบูลมังสาหาร ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้และใช้ประโยชน์จากแก่งคำพวง จะพบว่า แก่งคำพวงเป็นแก่งขนาดใหญ่และมีบริเวณหาปลาตามแก่ง ชาวบ้านมีสิทธิส่วนตัวในการจับปลาในแก่ง ชาวบ้านรายหนึ่งได้อธิบายว่าตนมีดวงจับ ดวงจั่นและดวงมองและจะใช้ดวงดังกล่าวทุกปี ดวงดังกล่าวทั้งหมดเป็นมรดกที่พ่อแม่ยกให้และตนซึ่งเป็นลูกเขยเข้ามาอยู่ในบ้านก็ใช้ดวงดังกล่าวมาโดยตลอดและต่อมาตนได้ยกดวงลอบ ดวงจั่นและดวงจับให้ลูกชายคนโตไปทำกินเหลือดวงที่อยู่ใกล้บ้านที่มีหลายดวงจะยกให้ลูกสาวคนเล็กที่จะอยู่กับพ่อแม่ บุคคลอื่นๆจะมาหาปลาเช่น วางลอบ จั่นและจับบริเวณดวงของตนไม่ได้ จะได้ก็ต่อเมื่อตนไม่ใช้ในปีนั้นๆ เท่านั้น ส่วนบริเวณเกาะคำพวงนั้นเอกชนภายนอกเข้าไปจับจองและแสดงความเป็นเจ้าของและกำลังเป็นคดีความฟ้องร้องกันกับชาวบ้านในศาลในขณะนี้

ดวงทั้งสี่ดวงนี้มิได้มีจำนวนหรือใช้พื้นที่มากมายเมื่อเปรียบเทียบกับดวงที่เป็นของส่วนรวม เช่น ดวงแห ดวงข่าย(มอง) ดวงคุ่มหรือดวงเบ็ด เพราะข้อจำกัดของระบบนิเวศของดวงเองและสภาพทางสังคมของเจ้าของดวง เช่น ดวงจับจะมีได้เฉพาะแก่งหินที่มีแปนน้ำเท่านั้นซึ่งมีไม่มากนัก ทั้งสามอำเภอในพื้นที่ศึกษามีเจ้าของดวงจับไม่เกิน 20-30 ราย ดวงกวาดจะมีเฉพาะบริเวณแม่น้ำมูลที่ได้ท่อน้ำราบเรียบสามารถลากกวาดโดยไม่ถูกตอไม้หรือคันหินขรุขระที่มุดำกวาดให้เสียหาย และมีพื้นที่ริมฝั่งราบไม่รกหรือสูงชันเพราะต้องการพื้นที่ที่จะวางกวาดและดึงกวาดเข้าฝั่ง ดวงกวาดในสามอำเภอมีไม่เกิน 25 ราย ส่วนดวงจั่นและดวงลอบก็เช่นเดียวกันคือมีจำนวนชาวบ้านไม่มากนักที่ครอบครองดวงเหล่านี้ จากการเก็บข้อมูลช่วงการเปิดประชุมระบายน้ำเขื่อนปากมูล (ระหว่างวันที่ 13 มิถุนายน 2544-14 มิถุนายน 2545) พบว่า ชาวบ้านนำสิทธิการใช้การครอบครองดวงของครอบครัวกลับมาใช้อีก หลายครอบครัวมีการจับจองพื้นที่หาปลาซึ่งเป็นแหล่งเดิมของครอบครัวตน(ก่อนที่มิจะมีเขื่อน) พอแก่งหินโผล่ (หลังจากเปิดประชุมระบายน้ำ)เจ้าของเดิมจะจำได้แล้วมาจับจองที่เดิมของตน ซึ่งจะเป็นการใช้เครื่องมือหาปลา 4 ประเภทที่มีเจ้าของจับจองจุดหาปลา เช่น การใส่จับจะใส่บริเวณร่องน้ำที่ภาษาท้องถิ่นเรียกว่า “แปนน้ำ” ลอบ และ จั่นใหญ่จะใส่บริเวณริมฝั่งมูล ส่วนกวาดจะลากบริเวณพื้นที่ที่มีตลิ่งกว้างและมักเป็นที่นาที่ติดกับลำน้ำมูลของผู้นั้น หรือบางคนจะซื้อที่ริมมูลให้และใช้ลากกวาดเป็นหลักโดยเฉพาะชาวบ้านแถบหมู่บ้านด่านเก่าและด่านใหม่ ต.โขงเจียม ในเขตตัวเมืองโขงเจียม

อย่างไรก็ตาม สิทธิการใช้เครื่องมือเหล่านี้บริเวณพื้นที่ที่คนของแต่ละครอบครัวจับจองและสืบทอดกันมานี้ สามารถอนุญาตให้ญาติพี่น้อง (สิทธิร่วมของเครือญาติ-คณะนักวิจัยไต้หวันสัมภาษณ์คนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้)หรือชาวบ้านอื่นๆมาใช้ประโยชน์ได้เมื่อเจ้าของพื้นที่นั้นอนุญาตให้ใช้เมื่อเจ้าของไม่ใช้หรือเจ้าดวงเลิกใช้เป็นฤดูกาลหรือ 1-3 ปี ผู้อื่นจะมาใช้สิทธิแทน เมื่อมีคนใหม่มาใช้สิทธิแทนผู้เป็นเจ้าของเดิมก็หมดสิทธิใน

การครอบครองลงนั้นๆไป(คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูน และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว: 45-46) ซึ่งสะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์ด้านการใช้สิทธิลงปลาที่ซ้อนทับกัน ดังนั้นสิทธิของปัจเจกในลงปลา 4 ประเภทนี้ดูเหมือนจะแสดงนัยของสิทธิผูกขาด (Exclusive rights)ก็ตาม ขณะเดียวกันก็แสดงนัยของการไม่กีดกันกลุ่มคนอื่นๆและมีใช้สิทธิเชิงเดี่ยวที่ผู้ถือครองสิทธินั้นจะมีความเบ็ดเสร็จเด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียวในการเข้าถึงและการใช้ทรัพยากรลงปลา ดังที่อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544:124) อธิบายว่า สิทธิในการเข้าถึง การจัดการและการควบคุมการใช้ทรัพยากร “ไม่จำเป็นต้องเป็นสิทธิผูกขาดเสมอไป หากแต่สามารถผสมผสานสิทธิประเภทต่างๆ ได้อย่างหลากหลาย เพราะในความเป็นจริงทางสังคมแล้ว สิทธิต่างๆนั้นสามารถซ้อนทับกันได้ (Complexity of Rights)”

จากข้อมูลข้างต้น สามารถกล่าวได้ว่า ระบบคิวการไหลมอมคือการเข้าถึงทรัพยากรปลาที่ค่อนข้างจะเท่าเทียม ถ้อยที่ถ้อยอาศัยและเกื้อกูลกันของผู้หาปลาลงเดียวกัน ระบบคิวนี้นายไปเมื่อไม่สามารถไหลมอมได้เนื่องจากเขื่อนปากมูลเพราะน้ำในแม่น้ำมูลเอ่อท่วมสูงและน้ำไม่ไหลเหมือนธรรมชาติเดิม (เขื่อนสร้างเสร็จและปิดแม่น้ำมูลตั้งแต่ปี 2537 เป็นต้นมา) แต่การไหลมอมและระบบคิวการไหลได้กลับมาอีกครั้งหลังการทดลองการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (มิถุนายน 2544-กรกฎาคม 2545) ดังนั้น ทั้ง ระบบคิว และ การร่วมมือกันชาวลงมอม เป็นกลไกสำคัญในการรักษาสังคมประมงให้รอดและ ซึ่งกิจกรรมนี้สะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์การเข้าถึงสิทธิของส่วนรวมในการจัดการและควบคุมการใช้ทรัพยากร ซึ่งใครจากหมู่บ้านไหนก็มาไหลมอมได้โดยไม่มีการกีดกันแต่ต้องมีกติการ่วมกันในการใช้ ดังนั้นการไหลมอมจึงเป็นการช่วยเหลือชาวประมงทุกคนที่ต้องการมาไหลมอมไม่ว่าคนกลุ่มนั้นจะเป็นใคร (ผู้มีเรือแจวคือผู้มีฐานะไม่ดี ผู้มีเรือมีเครื่องคือผู้มีฐานะดี) ก็สามารถเข้าถึงปลาได้เช่นกัน อานันท์ กาญจนพันธุ์ อธิบายถึงสิทธิการใช้และการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นว่าเป็น “สิทธิชุมชนที่ช่วยสร้าง หลักประกันไม่ให้เกิดการกีดกันสิทธิและอำนาจที่พึงมีพึงได้ของทุกกลุ่มชนและส่งเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วมของทุกกลุ่มชนอย่างเท่าเทียมกัน” (2544: 157-158) ซึ่งสิทธิดังกล่าวนี้จะสามารถสร้างความเท่าเทียมได้จะต้องอาศัยกฎกติกาที่สังคมท้องถิ่นผู้ใช้พื้นที่สาธารณะลงปลากำหนดขึ้นมานั่นเอง ประการต่อมา ความเท่าเทียมกันในการใช้ลงปลาที่ “วังสะแบงได้” มาจากรากเหง้าความเป็นมาของชุมชนท้องถิ่นอันได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเก่ากับชุมชนใหม่ คนในชุมชนใหม่โดยมากเป็นลูกเป็นหลานของคนในชุมชนดั้งเดิมทั้งสิ้น เช่น ชุมชนวังสะแบงได้ วังสะแบงเหนือ และวังใหม่ เป็นต้น

ส่วนการมีกรรมสิทธิ์เฉพาะในการใช้ทรัพยากรตามลำน้ำสาขา การถือครองลงปลาในลำน้ำสาขาได้แก่ลำห้วยทรายเนียน เช่น ลงจิบจะเป็นลักษณะคล้ายกับลงจิบในแม่น้ำมูล คือผู้ที่เคยใส่ลงไหน ก็จะใส่ต่อกันทุกปี คนอื่นจะมาใส่ไม่ได้ หากจะใส่ต้องไปตกลงขออนุญาตเจ้าของลงเสียก่อน แล้วแต่ความพอใจของเจ้าของลง และจะมีการสืบทอดสิทธิแบบมรดก พ่อ ลูก หลาน จิบในลำห้วยทรายเนียน จะมีขนาดไม่ใหญ่ เท่าจิบที่ใส่ในแม่น้ำมูล คือขนาดประมาณ กว้าง 5 – 7 เมตร ยาว 9 – 15 เมตร การลงทุนซื้อตาข่าย มาทำจิบ ประมาณ 700 – 1,200 บาท แล้วแต่ขนาดใหญ่ – เล็กของรวง ในฤดูร้อน ก.พ. – เม.ย. การใส่จิบก็จะลดลง

และเล็กใส่ประมาณปลายเดือน ก.พ. จะใส่มอง ใส่มอง ใส่เบ็ด ทอดแห (นิยม) ปลาที่ได้จะเป็นปลาประจำถิ่น และปริมาณไม่มาก ปลาจากแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขงไม่ค่อยมี ถึงมีก็น้อยมาก

ในกรณีบ้านหนองแสงใหญ่และหมู่บ้านระเว พบว่าชาวบ้านใช้หาปลาจากลำห้วยสาขาของแม่น้ำมูลโดยใช้เครื่องมือหาปลาลักษณะคล้ายๆกับที่ใช้กับแม่น้ำมูล และที่เหมือนกันอีกได้แก่การใส่จิบ จะมีร่องจิบเช่นในลำห้วยทรายเนียนอยู่ประมาณ 30 ลวง ลักษณะลวงจิบจะคล้าย ๆ กับลวงจิบในแม่น้ำมูล จะเป็นร่องน้ำในแก่งหินการใส่ก็คล้าย ๆ กัน สาเหตุที่มีลวง เพราะฤดูฝนปลาปลาจะขึ้นวางไข่ ฤดูหนาวก็จะล่องกลับ ปลาล่องก็จะเป็นปลาจากแม่น้ำโขง ที่ขึ้นมาวางไข่ สิทธิในการถือครองลวงจิบจะเป็นลักษณะคล้ายกับลวงจิบในแม่น้ำมูลกล่าวคือผู้ที่เคยใส่ลวงไหนก็จะใส่ต่อกันทุกปี คนอื่นจะมาใส่ไม่ได้ หากจะใส่ต้องไปตกลงขออนุญาตเจ้าของลวงเสียก่อน แล้วแต่ความพอใจของเจ้าของลวง และจะมีการสืบทอดสิทธิ์แบบมรดก พ่อ ลูก หลาน จิบในลำห้วยทรายเนียน จะมีขนาดไม่ใหญ่ เท่าจิบที่ใส่ในแม่น้ำมูล คือขนาดประมาณ กว้าง 5 – 7 เมตร ยาว 9 – 15 เมตร การลงทุนซื้อตาข่าย มาทำจิบ ประมาณ 700 – 1,200 บาท แล้วแต่ลวงขนาดใหญ่หรือเล็ก พอถึงช่วงฤดูร้อนประมาณเดือน ก.พ. – เม.ย. การใส่จิบก็จะลดลง และเล็กใส่ประมาณปลายเดือน ก.พ. จะใส่มอง ใส่มอง ใส่เบ็ด ทอดแห (นิยม) ปลาที่ได้จะเป็นปลาประจำถิ่น และปริมาณไม่มาก ปลาจากแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขง จะไม่ค่อยมีแล้ว ถึงมีก็น้อย นอกจากนี้จะมีชาวบ้านบางส่วน ประมาณ 20 – 30 คน จะลงไปหาปลาที่แม่น้ำมูล เป็นประจำ โดยจะมีเรือเป็นของตนเอง และจอดได้เอาโซ่สาม ที่ทำบ้านวังสะแบง ช่วงปลาขึ้นก็จะไหลมองที่รวง วังสะแบงจะดกมอง ทอดแห ใส่เบ็ดราว ชำมองที่แก่งทรายเนียน

รูปแบบที่สอง การจัดการแบบกรรมสิทธิ์ร่วม

เนื่องจากชาวบ้านเห็นว่าลวงปลาอื่นๆนอกเหนือจากลวงกวด จิบ จั่น และ ลอบแล้ว (รวมทั้งทรัพยากรป่าและพื้นที่เกษตรอื่นๆ) ถือเป็นสมบัติของส่วนรวมที่ชาวบ้านจะหาปลาได้ทุกจุดได้เท่าๆกันซึ่งชาวบ้านสร้างระบบการจัดการที่ยอมรับร่วมกันตามธรรมเนียมปฏิบัติสืบต่อกันมาชาวบ้านได้สร้างรูปแบบการใช้ที่สัมพันธ์กันกับกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์จากลวงปลาดังรายละเอียดในตารางที่ 12

ตารางที่ 13 แสดงลักษณะของทรัพยากร รูปแบบการใช้และกลุ่มผู้ใช้ทรัพยากรในลุ่มน้ำมูล

ลักษณะทรัพยากร	รูปแบบการใช้	กลุ่มผู้ใช้
เกาะในลำน้ำมูล (ดอนตาลไฮ)	การเก็บผัก สมุนไพร ลำสัตว์ พักผ่อนขณะมาหาปลา เช่นนอนค้างคืน ฝึ่อาบปรกรณ์ สถานที่มากินข้าวป่า ปูลูกผัก หาปลา ริมดอนตามเพื่อยขายน้ำ เช่น การดักจับปลาโดยใช้จั่นใหญ่ การใส่เบ็ด	ชาวบ้านทั่วไปและชาวบ้านที่มีเครื่องมือเช่นจั่นใหญ่ ที่ต้องสานฝึ่ยกไม้ไผ่วางบริเวณที่ใส่จั่นและเป็นสิทธิการใช้ของผู้ที่จับจองก่อน หากฝึ่ยกของผู้ใส่ยังอยู่บริเวณดังกล่าวผู้อื่นจะใส่จั่นใหญ่ตรงนั้นไม่ได้จะใส่ได้ก็ต่อเมื่อขอจากเจ้าของเดิมก่อน

แก่งหินกลาง แม่น้ำมูล บริเวณที่มี ชุม ปลา วังปลา ถ้ำปลา ร่องน้ำ แหว่งน้ำ เช่น วังสะแบงใต้ ชุมปลาต่างๆ ในอยู่ใกล้เคียง กับวังสะแบงใต้	การหาปลา การเนา การบวช (บางชุมชน) พักค้าง คืนช่วงออกหาปลา ซักผ้า อาบน้ำ หาผักและอาหาร	ดวงปลาที่ชาวบ้านสามารถใช้ทุกจุดในแก่งนั้นได้ เท่าๆกัน เช่น ดวงที่เรียกว่า ชุม ดวง วัง ถ้ำ ซึ่งมักใช้ เครื่องมือการหาปลาเหมือนกัน เช่น ลาน (ตุ้ม) เบ็ด แห มอ และการไหลมอซึ่งเป็นกิจกรรมการหา ปลาที่ชาวบ้านหลายหมู่บ้านสามารถมาไหลมอร่วม กันได้ เช่น จุดไหลมอที่สำคัญที่บ้านวังสะแบงใต้ ต. โขงเจียม อ.โขงเจียม และ บ้านบ้านหนองโพธิ์ ต. โพธิ์ศรี อ.พิบูลย์ เป็นต้น ความแตกต่าง ต่างกันในการใช้ประโยชน์จากแก่งขึ้นอยู่กับ จำนวน อุปกรณ์ที่มี การมี/ไม่มีเรือ (ผู้ไม่มีเรือจะเดินหว่าน แหตามแก่งหินแล้วใช้โซ่หยดตามถ้ำและชุมในแก่ง เพื่อให้ปลาดอกมาแล้วชนกับแหที่ทางไว้) การมีเรือ แต่ไม่มีเครื่อง (ผู้เครื่องยนต์ติดเรือจะสามารถเดิน ทางไปหาปลาได้ไกลกว่า และหาบริเวณที่เข้าถึงได้ ยาก น้ำเชี่ยว)ความรู้ในการหาปลา แหล่งชุมชุมของ ปลา เป็นต้น 2. ประเภทที่ชาวบ้านบางคนสามารถใช้ได้เท่านั้น เช่น จุดที่เรียกว่า ร่องน้ำ (แหว่งน้ำ) ซึ่งเป็นบริเวณที่ ไล่จับ (โพงพาง) และบริเวณที่ชาวบ้านเรียกว่าดวง จัน และดวงลอบ เนื่องจากเป็นจุดที่ชาวบ้านจับจอง มาจากบรรพบุรุษและมอบให้แก่ลูกหลานรุ่นต่อมา เพราะเป็นดวงหมาน (จุดที่หาปลาได้มากและเป็น ปลาที่สร้างรายได้) กลุ่มคนที่มีดวงหมานนี้มักจะเป็น กลุ่มน้อยในชุมชนและมักจะมีฐานะดีกว่ากลุ่มผู้จับ ปลาโดยทั่วไป
ป่าบุงป่าทาม ริมแม่น้ำมูล	ทำนา หาปลา เก็บผัก สมุนไพร เลี้ยงวัวควาย	โดยมากเป็นชาวบ้านทั่วไปที่อยู่ริมแม่น้ำมูล
ป่าโคกป่าดอน ริมแม่น้ำมูล	เลี้ยงวัวควาย เก็บเห็ด หาหน่อไม้ สมุนไพร ลำสัตรี่ ป่าช้า ดอนปู่ตา ไม้ พิน เผาถ่าน วัสดุอุปกรณ์การสร้างบ้าน	โดยมากเป็นชาวบ้านทั่วไปที่อยู่ริมแม่น้ำมูล
พื้นที่การ เกษตรริมแม่ น้ำมูล	ปลูกผัก หาปลา (ซิ่นกุ่ม งามหอย) เลี้ยงวัวควาย	ชาวบ้านทั่วไปและชาวบ้านที่มีที่นา/ที่ดินของตน บริเวณริมตลิ่ง ซึ่งมีไม่มากนักในแต่ละหมู่บ้าน
ลำน้ำสาขาของ แม่น้ำมูล	หาปลาแต่โดยมากเป็นที่มีรูปร่างกลมๆ เช่น ปลาตุ๊ก ปลาช่อน ฯลฯ เลี้ยงวัวควาย	-ชาวบ้านที่อยู่ไกลจากแม่น้ำมูล -ชาวบ้านริมแม่น้ำมูลที่มีนาติดกับลำห้วยสาขา

วัฒนธรรมแห่งการสร้างระบบความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น

ในความเข้าใจของชาวบ้านวัฒนธรรมปลาเป็นวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับการสร้างความรู้ท้องถิ่นที่มาจากการปรับตัวเข้ากับฤดูกาลของธรรมชาติขึ้นลงของน้ำและปลา จากการศึกษาพบว่าชาวบ้านสร้างภาษาท้องถิ่นใช้ที่ใช้ในการเรียกขานการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล ลักษณะน้ำ และเครื่องมือการหาปลาที่สัมพันธ์กับฤดูกาลของน้ำและการล่องไปมาของปลา ระหว่างแม่น้ำมูลกับแม่น้ำโขงดังตารางข้างล่างนี้

ตารางที่ 14 แสดงความรู้พื้นบ้านเกี่ยวกับปลาและระบบการจับปลาของชาวบ้านปากมูล

ฤดูกาลจับปลา	ลักษณะของน้ำ/ภูมิศาสตร์	ชนิดปลา	เครื่องมือปลา
● ฤดูน้ำลดหรือน้ำแห้ง (มกราคม-เมษายน)	● น้ำในแม่น้ำมูลเริ่มลดลงเรื่อย ๆ และเริ่มไหลลงแม่น้ำโขง ● แก่งต่างๆ โผล่เหนือน้ำขึ้นมาให้เห็น ● มีลักษณะทางภูมิศาสตร์ได้นำที่ชาวบ้านเรียกว่า “วังปลา” หมายถึงที่อาศัยของปลาที่ว่ายกลับไปแม่น้ำโขงไม่ทัน ปลาจะอาศัยในซอกถ้ำ โพรงหิน เกาะแก่งหินต่าง ๆ ซึ่งปลาจะหลบซ่อนอยู่ ชาวบ้านจึงเรียกว่า “ปลาค้างวัง”	● ปลาที่ว่ายจากน้ำโขงมาช่วงฤดูน้ำหลากหรือช่วงช่วงเดือน 6-9 ของทุกปี จะหลงเหลืออยู่ในน้ำมูล เช่น ปลากด ปลาตัว ปลาหาง ปลาสร้อย ปลาปาก ปลาสุต ปลาเกาะปากหนาม ปลาหนั่ง เป็นต้น	● คนหาปลาจะใช้เรือเล็กพายเข้าไปตามเกาะแก่งต่าง ๆ ● เครื่องมือที่ใช้ได้แก่ มอกลาน ตุ่ม เบ็ดราว ผาหรือฉมวก คางต่อ ขอทก แหเยาะ อวน ช้อน
● ฤดูน้ำหลากหรือน้ำขึ้นที่ภาษาชาวบ้านเรียกว่า “น้ำแดง” ช่วงเดือน พฤษภาคม-สิงหาคม (ฤดูฝน)	● ช่วงฤดูฝนตกชุก น้ำจากแม่น้ำโขงจะสูงขึ้นและหลากท่วมเข้าไปยังลำน้ำสาขาต่าง ๆ รวมทั้งน้ำมูล ● น้ำจะท่วมบริเวณที่เรียกว่าป่าบุงป่าทามตามริมตลิ่ง	● ปลาจากน้ำโขงจะว่ายทวนน้ำมาวางไข่ในแม่น้ำมูล และจะอยู่อาศัยและเจริญเติบโต แพร่พันธุ์ตามป่าบุงป่าทาม หรือบริเวณที่กริมตลิ่ง ● พบปลาทุกชนิด เช่น ปลากด ปลาตัว ปลาขย ปลาบึง ปลาหนู ปลากะแหง ปลาหาง ปลาเค็ง ปลายอนสาย ปลาโจก เป็นต้น	● คนหาปลาจะรอคอยฤดูน้ำหลาก เพราะมีปลาจำนวนมากให้จับและสามารถจับได้คราวละมากๆ พวกเขาจะพายเรือทวนน้ำตามการว่ายของปลาโดยล่องเรือจากปากมูลจนถึงแก่งตะนะ ● เครื่องมือจับปลาทุกชนิดสามารถจับปลาช่วงฤดูนี้ได้ เช่น ตาข่าย ลอบ ไซ อวน ตุ่มทุกขนาด ฉมวก คางต่อ มอกลอง โดยเฉพาะมอกลอง²⁰ มอกลำ²¹ เยาะ ตุ่ม เบ็ดราว เบ็ดคัน เบ็ดราวใหญ่ ลอบ

²⁰ มอกลอง หรือข่ายลอย เป็นตาข่ายที่มีสายทุ่นด้านบนยาว 3-4 เมตร ขึ้นไป ตัวตาข่ายจะอยู่ด้านล่าง และมีความกว้างตั้งแต่ 6-16 เซนติเมตร ความลึกของตาข่าย 25-30 ตา ชาวประมงจะใช้มอกลองในช่วงน้ำลึกที่สุดของแม่น้ำมูล หรือมีความลึกกว่า 10 เมตร และพื้นที่บริเวณนั้นจะต้องไม่มีแก่งหิน ซากไม้ หรือโขดหิน การใช้เครื่องมือชนิดนี้สามารถพบได้ที่บ้านวังตะแบงใต้ พรวนปลาจาก 6 อำเภอในเขตจังหวัดอุบลราชธานี คือ เมือง ตาลชุม สิรินคร วารินชำราบ พิบูลมังสาหาร และโขงเจียม จะมาไหลมอกลองในช่วงนี้ (สัมภาษณ์พ่อยอด ทองดี, อายุ 54 ปี, วันที่ 21 เมษายน 2543.)

● ฤดูน้ำลดหรือน้ำไหล (กันยายน-ธันวาคม) หรือ ช่วงปลายฤดูฝน	● น้ำในแม่น้ำโขงลดลงและมีความ เชี่ยวกรากน้อยลง น้ำในลำน้ำสาขาของ แม่น้ำโขงและแม่น้ำมูลก็ลดลงไปด้วย	● ลูกปลาที่เกิดในช่วงวางไข่ ช่วง ฤดูฝนโตพอที่จะว่ายตามน้ำลงไป น้ำโขง ตามพ่อแม่พันธุ์ ปลาที่พบ ในช่วงนี้จะว่ายเป็นฝูง ๆ มีปลาทุก ชนิดในช่วงนี้ เช่น ปลาชวย ปลา บึง ปลาเสือ ปลาหนู ปลาคุณ ปลา โจก ปลาอีตุ้ม ปลาชะโด ปลาก่า ปลาหลด ปลาเลิน ปลากะแยง ปลากด ปลาบู ปลาอีโห ปลานาง เป็นต้น	● ชาวบ้านมักจะใช้สวิงรอ ดักปลาบริเวณแก่งต่าง ๆ และใช้เครื่องมืออื่น ๆ เช่น โพงพาง ลอบ สะตุง เบ็ด ราว ตุ่ม มอญจับปลา
---	--	--	---

เชื่อนปากมุลกับการหายไปของความรู้และภูมิปัญญา

ชาวบ้านมีความรู้เกี่ยวกับประมงพื้นบ้านอย่างเป็นระบบและถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวแก่ลูกหลานมาช้านาน (ความรู้เหล่านี้ค่อย ๆ สูญหายไปเป็นจำนวนมากเมื่อการสร้างเขื่อนปากมุล ชาวบ้านนำความรู้เกี่ยวกับประมงกลับมาใช้เมื่อประตูเขื่อนปากมุลถูกเปิดออกเป็นระยะเวลา 1 ปีที่ผ่านมา เช่น การใช้และการเคารพสิทธิกันและกันในการใช้เครื่องมือ ในปริมาณที่เพิ่มขึ้นมากขึ้นหลังจากมีการเปิดประตูเขื่อนปากมุล เช่น การใช้หมองไหลช่วงต้นฤดูฝน การใช้แหทอดตามแก่ง การใส่ตุ้มลานตามวังและชุมปลาต่าง ๆ การลากกวอด และการใช้เครื่องมือประเภทที่ต้องใส่ได้ตามแก่งหินที่โผล่ขึ้นมาช่วงเปิดประตู และ ฯลฯ และ การนำเครื่องมือประมงบางอย่างที่เลิกใช้แล้วมาใช้อีกครั้ง เช่น การใช้จับช่วงปลายฤดูฝน การไหลมองต้นฤดูฝน และ การใช้ตุ้มปลายอน เป็นต้น

จากข้อมูลสนาม พบว่าความรู้ของชาวบ้านปากมุลมาจากการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศแม่น้ำมูล (ดังที่ได้อธิบายความรู้เกี่ยวกับความซับซ้อนของระบบนิเวศและลงปลา) และทรัพยากรเรื่องปลาและลงปลา ซึ่งเป็นความรู้ท้องถิ่นของชาวบ้านปากมุลที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศแม่น้ำมูล ก่อนการสร้างเขื่อนปากมุล ชาวบ้านนำความรู้ดังกล่าวเป็นฐานสำคัญต่อการสร้างความมั่นคงทางอาหาร ทางสังคมวัฒนธรรม เศรษฐกิจเพราะคนส่วนมากในอดีตการสร้างเขื่อนปากมุลจะมีฐานะค่อนข้างดี ความรู้เรื่องปลาและลงปลาทำให้เกิดวัฒนธรรมแห่งการพึ่งพาและพึ่งพิงแลกเปลี่ยนและแบ่งปันทรัพยากรปลา ระหว่างครอบครัวเครือญาติใน นอกชุมชนและระหว่างชาวบ้านที่อยู่ไกลออกไปตามแม่น้ำสาขาของแม่น้ำมูลหมู่บ้านโคก เช่นวัฒนธรรมข้าวแลกปลาปลาแลกข้าวกับชาวบ้านโคก(คนทำนา) วัฒนธรรมเสี้ยวเหยเกยยักที่เกิดขึ้นเพราะการให้/การแลกปลา วัฒนธรรมคนหาปลาหมู่บ้านเดียวกัน (คนที่มาหาปลาลงเดียวกัน) วัฒนธรรมการหยิบยืมและพึ่งพาเรือและเครื่องมือประมง วัฒนธรรมการเฝ้าตามแก่งช่วงสงกรานต์ เป็นต้น (คณะนักวิจัยไทยบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมุล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว: 11-15)

²¹ มอญซ่า หรือข่ายดักปลาเป็นตาข่ายขนาดความกว้าง 12-16 เซนติเมตรใช้เฉพาะช่วงน้ำขึ้น การวางข่ายต้องเป็นบริเวณน้ำนิ่ง เพราะคาดว่าปลาจะว่ายผ่าน(สัมผัสกันคนเดียวกัน วันเดียวกัน)

นอกจากนี้การมีความรู้เรื่องการหาปลาจะได้รับการเคารพยกย่องให้เป็น “พรานปลา” และเป็นที่เคารพของพรานปลารุ่นหลังเนื่องจากเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวแก่ลูกหลานและผู้ถ่ายทอดเองก็รู้สึกว่าคุณค่าและพึงตนเองได้ ดังการคำอธิบายของพ่อสุนทร หอมสิน ที่บอกว่า

“แม่ให้น้ำมูลให้ชีวิตผม ให้ครอบครัวผม ผมมีความสุขโดยไม่พึ่งพาคนอื่น อาศัยความรู้ที่สืบทอดมาแต่พ่อแม่หาปลาเลี้ยงดูครอบครัว....” (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว: 58)

ความรู้เรื่องปลาและลวงปลาสามารถสร้างอำนาจแก่ชาวบ้านปากมูลในหลายนัยเพราะความรู้เหล่านี้สะท้อนอำนาจด้านระบบ “คุณค่า” ที่ให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีของคนหาปลาความรู้เรื่องนิเวศปลา (ลวงปลา) ยังแสดงนัยของอำนาจด้านกฎเกณฑ์ ระบบระเบียบการใช้และการเข้าถึงทรัพยากรลวงปลาตามจารีตท้องถิ่นที่ยอมรับโดยชุมชน (อธิบายมาแล้ว) และความรู้นี้ยังสะท้อนให้เห็นอำนาจในนัยของสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร ดังที่อานันท์ กาญจนพันธ์ (เรื่องเดียวกัน: 168-171) กล่าวว่า ภูมิปัญญาคืออำนาจและอำนาจจะแสดงออกได้หลายนัยทั้งสะท้อนระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ และสิทธิชุมชน แต่ความรู้เหล่านี้มักเป็นความรู้ที่ผลิตจากสถานการณ์แวดล้อมสอดคล้องตามเงื่อนไขและบริบทต่างๆ ในแต่ละแห่ง (situated knowledge) ซึ่งความรู้นี้แสดงนัยแห่งอำนาจอย่างหนึ่งเพราะกำหนดความสัมพันธ์เชิงบวกของชุมชนดังที่กล่าวมาแล้ว ความสัมพันธ์ทางสังคมนี้ผู้เขียนเห็นว่าเป็นอีกลักษณะที่จำเป็นยิ่งสำหรับกำหนดคุณค่าทางวัฒนธรรมของการพึ่งพาอาศัยของชาวชนบทที่ต่างก็มีอัตลักษณ์หลายหลายให้อยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืน ดังที่ Michel Foucault (1980) อธิบายว่า อำนาจดำรงอยู่ในทุกหนทุกแห่ง หลากหลายไปตามแต่ละคน/กลุ่มคน ไม่เฉพาะจากเบื้องบนสู่เบื้องล่าง ทำให้ศูนย์กลางของอำนาจมีหลายจุดกระจายทั่วไปและอำนาจไม่เป็นแค่เชิงลบคือการกดขี่ ข่มเหง ควบคุม หรือกดขี่ หากแต่มีด้านบวกอีกด้วย

ปลากับเครือข่าย

จากการสังเกตการณ์และการสัมภาษณ์ในชุมชนที่ตั้งอยู่ติดกับแม่น้ำมูลพบว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้านที่เกี่ยวข้องกับการหาปลามีหลายลักษณะคือ

1. การจับปลาของครอบครัวเดียว มักจะไปคนเดียวหรือไปกับลูกหลานในครอบครัว ซึ่งพ่อมักจะไปกับลูกชาย หรือสามีและภรรยาไปด้วยกัน
2. การหาปลาเป็นกลุ่มใหญ่ โดยแต่ละคนทราบจุด/แหล่งที่เป็นลวงปลา จะไปหาปลาโดยมิได้นัดหมายกัน เช่นลวงแห ลวงมอง ลวงตุ้ม ซึ่งการไปหาปลาในจุดดังกล่าวชาวบ้านมีการทักทายช่วยเหลือกันและดูแลความปลอดภัยกันได้
3. การจับปลาเป็นกลุ่มโดยการนัดหมายและการหยิบยืมเครื่องมือหาปลาและการร่วมแลกเปลี่ยนแรงงานกันระหว่างการหาปลา กลุ่มคนๆ หนึ่งจะไปหาปลาด้วยกันมักจะเป็น

เครือข่ายและเพื่อนบ้านที่สนิทสนมกันอยู่ใกล้ชิดกัน เช่น การวางจิบที่ต้องการเรือที่มีเครื่อง ต้องการแรงงานที่มีความแข็งแรงในการว่ายน้ำและดำน้ำเพราะต้องดำลงไปตอกและปักเสาสำหรับกางจิบในน้ำลึกที่ไหลเชี่ยว การลากอวนหรือกวดที่ต้องการแรงงานในการพายเรือและมี 2-3 คนในเรือช่วยกันจัดวางอวนแล้วค่อยๆ ปล่อยอวนลงในน้ำก่อนที่จะมีแรงงานประมาณ 4-6 คนในการลากอวนเข้าฝั่ง หรือการทำความสะดวกหลวงมอง(ชาวบ้านเรียกว่าชาวลวงมอง)ก่อนที่จะทำการไหลมองในช่วงเดือนเมษายน-พฤษภาคมที่จะถึงนี้ (ปี2545) เช่น การดำน้ำลงไปเอาเศษไม้ไผ่ที่น้ำออกให้หมดเพื่อมิให้เป็นอุปสรรคในการไหลมอง เป็นต้น

นอกจากชาวบ้านจะนำปลาและพืชผักไปขายแล้วชาวบ้านปากมูลยังมีลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกันโดยใช้ทรัพยากรจากแม่น้ำมูล เช่น การขอ การให้ฟรี และการแลกปลา พืชผัก ปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมแบบช่วยกันของชาวบ้านเป็นปรากฏการณ์ที่เห็นในพอสมควรในช่วงระหว่างการเปิดประตูระบายน้ำ แต่ชัดเจนในกรณีที่ชาวบ้านมีกิจกรรมงานบุญประเพณีต่างๆ ที่ต่างคนต่างนำอาหารที่ได้จากแม่น้ำมาช่วยเหลือกัน นอกเหนือจากบุคคลในกลุ่มเครือญาติเดียวกันแล้วชาวบ้านปากมูลในและนอกหมู่บ้านและรวมทั้งระหว่างอำเภอมีความสัมพันธ์และเกี่ยวดองกันอย่างใกล้ชิดจากการหาปลาในเกาะแก่งเดียวกันในลำน้ำมูล เช่น การหาปลาที่แก่งศาลไฮ ชาวบ้านในหมู่บ้านริมฝั่งมูลในเขตอำเภอพิบูลย์ที่มักจะมาหาปลาบริเวณแก่งนี้ได้แก่ บ้านคันลิม บ้านท่าเสียว บ้านหัวดอน และ บ้านคอนสาย ชาวบ้านที่อยู่ห่างจากแม่น้ำมูลออกไปประมาณ 5-10 กิโลเมตร เช่น บ้านระเว ต. ระเว อ.พิบูลย์ ก็จะเดินทางเป็นกลุ่มใหญ่เพื่อมาตั้งทัพหาปลาในแก่งดังกล่าวนี้ และ หมู่บ้านริมมูลฝั่งอำเภอสิรินธร เช่น บ้านคันไร่เหนือ คันไร่ใต้ คอนม่วง และ ปากบุง เป็นต้น และกรณีการมาหาเห็ดตามฤดูกาล ในช่วงต้นของฤดูฝน เช่น เห็ดเผาะ เห็ดโคน และการหาหน่อไม้ที่อยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำมูลที่ขึ้นตลอดปี ชาวบ้านจากหลายหมู่บ้านจะหาของป่าดังกล่าวจากเกาะ ป่าโคก ป่าดอน ป่าบุงป่าทาม และดอนกลางน้ำ เดียวกัน เช่น การหาของป่าจากดอนคำพวง ที่เป็นดอนกลางน้ำที่ใหญ่ที่สุดในเขต 3 อำเภอ ที่มีชาวบ้านทั้งฝั่งซ้ายแม่น้ำมูลเขตอ.พิบูลย์ ได้แก่ บ้าน ชาด บ้านค้อใต้ บ้านสะพือเหนือ บ้านสะพือใต้ และ ชาวบ้านจากฝั่งขวาน้ำมูลเขตอำเภอเดียวกัน เช่น บ้านหินสูง แสนตอ ดอนสำราญ หินลาด และ แก่งเจริญ มาใช้ประโยชน์ร่วมกัน

การพึ่งพาอาศัยและได้ประโยชน์จากการใช้พื้นที่ในลุ่มน้ำมูลร่วมกันของชาวบ้านหลายหมู่บ้านก่อให้เกิดความสัมพันธ์กันทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ได้แก่ การแต่งงาน การผูกเสี่ยว การเป็นเพื่อน การไปมาหาสู่กันฉันท์ญาติมิตร การทำพิธีกรรมทางศาสนาและความเชื่อร่วมกัน เช่น การไหลเรือไฟ การเนา การทำบุญบั้งไฟ การช่วยเหลือกันในงานพิธีในแต่ละครัวเรือน เช่น การหาปลามาให้เพื่อนเมื่อเพื่อนบ้านจัดงานบุญหรืองานบวช เป็นต้น การช่วยเหลือกันในการหาปลา ทำให้เกิดความปลอดภัย การหยิบยืมเครื่องมือประมงในบางครั้ง การลงแขกเอาแรงการทำอุปกรณ์แหล่งกับดักปลา เช่น การลากกวด การทำจิบ และการทำเยาะ เป็นต้น การใช้พื้นที่เลี้ยงวัวควายและการเก็บของป่าในที่นาเพื่อนบ้าน การแลกข้าวกับปลาและของป่า เป็นต้น

วัฒนธรรมกับการฟื้นฟูเศรษฐกิจชุมชน

บทนี้นำเสนอกระบวนการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมของกลุ่มสมาชิกคนจนและกลุ่มผู้สนับสนุนเขื่อนปากมูล เนื่องจากภายในแต่ละชุมชนในพื้นที่ศึกษาและชุมชนอื่นๆในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีความคิดเห็นแตกต่างกันในแนวทางการจัดการเขื่อนปากมูลและแนวทางการฟื้นฟูวิถีชีวิตและระบบนิเวศ และในหัวข้อสุดท้ายของบทนี้นำเสนอเกี่ยวกับวัฒนธรรมในมิติของอำนาจและความรู้เกี่ยวกับกระบวนการตัดสินใจเรื่องเขื่อนปากมูล

1. วัฒนธรรมของสมาชิกคนจนเพื่อการฟื้นฟูเศรษฐกิจ¹

นับจากที่เขื่อนปากมูล²สร้างแล้วเสร็จปี 2537 ชาวบ้านผู้มีอาชีพประมงเป็นชาวบ้านกลุ่มแรกที่ได้รับผลกระทบโดยตรงเนื่องจากไม่สามารถยึดอาชีพการทำประมงได้เหมือนเช่นเคย ผลการศึกษาเกือบทุกฉบับมีข้อสรุปที่ตรงกันว่าเขื่อนปากมูลได้ปิดกั้นเส้นทางอพยพของปลาจากแม่น้ำโขงสู่แม่น้ำมูลแม้จะมีบันไดปลาโจนที่สร้างขึ้นเพื่อให้ปลาเดินทางมาวางไข่ที่แม่น้ำมูลก็ตาม เป็นสาเหตุให้รายได้จากประมงลดลงอย่างเห็นได้ชัดเจน (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2543; มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2545; เดชรัตน์ สุขกำเนิด, 2542; World Commission on Dam 2000, และ คณะนักวิจัยไทบ้านสมาชิกคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว) นอกจากนี้ยังเป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมระหว่างชาวบ้านกลุ่มผู้เดือดร้อนเนื่องจากเป็นกลุ่มที่พึ่งพาประมงกับกลุ่มชาวบ้านอื่นๆ รวมทั้งผู้นำทางการของชุมชนอันนำไปสู่การประท้วงที่ยาวนานของกลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบนับตั้งแต่เสียงระเบิดแก่งหินกลางแม่น้ำเสียงแรกดังขึ้นในเดือน มิถุนายน 2533

รัฐบาลทักษิณ ชินวัตร มีมติครม. วันที่ 17 เมษายน 2544 ให้เปิดประตูเขื่อนปากมูลเป็นระยะเวลา 4 เดือนและขยายเป็น 1 ปีภายหลัง ให้มหาวิทยาลัยอุบลราชธานีศึกษาผลที่เกิดจากการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ผลการศึกษาพบว่าเป็นผลดีกับระบบนิเวศ ประมง เศรษฐกิจ สังคม และแทบไม่มีผลกระทบต่อการทำนาเพราะชาวบ้านทำน่าน้ำฝนในทุกพื้นที่ ผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ชี้ว่าการเปิดประตูเขื่อนตลอดปีโดยการทดลองเป็นระยะเวลา 5 ปี น่าจะช่วยฟื้นฟูระบบนิเวศและวิถีชีวิตชุมชนได้อย่างยั่งยืนที่สุดกว่าการทั้งปิดและเปิดประตูเขื่อนสลับไปมา และพบว่าความมั่นคงด้านไฟฟ้าจะไม่ได้รับผลกระทบเพราะ

¹ ข้อมูลที่นำเสนอในบทนี้เป็นข้อมูลที่เก็บระหว่างระหว่างการศึกษาทดลองเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล 1 ปี และเป็นข้อมูลที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวเรียกร้องของกลุ่มสมาชิกคนจนให้รัฐเปิดประตูเขื่อนปากมูลถาวรและกลุ่มผู้สนับสนุนเขื่อนปากมูล (กลุ่มแกนนำทางการของหมู่บ้านและกลุ่มเป็นกลาง) ที่เห็นด้วยกับนโยบายการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลเป็นเวลา 4 เดือนในแต่ละปี

² เขื่อนปากมูลสร้างบริเวณปากแม่น้ำมูลห่างจากแม่น้ำโขง 5.5 กิโลเมตร บริเวณบ้านหัวเหว อำเภอน้ำขุ่น จังหวัดอุบลราชธานี งบประมาณการก่อสร้างทั้งสิ้น 6,600 ล้านบาท เริ่มสร้างปี 2533 แล้วเสร็จปี 2537 (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2543)

นอกจากนี้ยังพบว่าชาวบ้านปากมูลมีความสัมพันธ์กันในลักษณะที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชนร่วมกัน การแยกหมู่บ้านออกเป็นหมู่บ้านใหม่เพราะเพราะความคับแคบของบ้านเรือนและที่ดินทำกิน เช่น บ้านวังสะแบงใต้ ต. หนองแสงใหญ่ อ.โขงเจียม ย้ายมาจากบ้านนาหว้า อ.พิบูลย์ มาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านดงสูงก่อนเพราะต้องการหาปลาและกาที่ดินทำกิน เพราะมีลวงปลาที่สำคัญ ณ บริเวณที่ชาวบ้านเรียกกันว่า วังสะแบงใต้ ชาวบ้านจึงตั้งบ้านเรือน ณ บ้านวังสะแบงใต้ เมื่อจำนวนครัวเรือนขยายมากขึ้น ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งจึงแยกตัวออกมาตั้งบ้านเรือน บริเวณ บ้าน วังใหม่ เพื่อขยับเข้าใกล้กับแหล่งหาปลา คือ แก่งหินนา กุ้งหินสูง แก่งหินแล่น แก่งดงสูง แต่ยังคงเฝ้ามองที่บ้านวังสะแบงใต้ และ ส่วนอีกหมู่บ้านคือวังสะแบงเหนือก็ย้ายมาจากบ้านนาหว้า เช่นกันและบางกลุ่มย้ายมาจากบ้านโนนข่า ต้องการมาตั้งบ้านเรือนหาปลาเพราะอยู่ใกล้กับลวงปลาวังสะแบง และ การตั้งชุมชนใหม่ตามเขตการปกครองที่จัดแบ่งโดยรัฐ

วัฒนธรรมกับการฟื้นฟูเศรษฐกิจชุมชน

บทนี้นำเสนอกระบวนการเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมของกลุ่มสมาชิกคนจนและกลุ่มผู้สนับสนุนเขื่อนปากมูล เนื่องจากภายในแต่ละชุมชนในพื้นที่ศึกษาและชุมชนอื่นๆ ในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่างมีความคิดเห็นแตกต่างกันในแนวทางการจัดการเขื่อนปากมูลและแนวทางการฟื้นฟูวิถีชีวิตและระบบนิเวศ และในหัวข้อสุดท้ายของบทนี้นำเสนอเกี่ยวกับวัฒนธรรมในมิติของอำนาจและความรู้เกี่ยวกับกระบวนการตัดสินใจเรื่องเขื่อนปากมูล

1. วัฒนธรรมของสมาชิกคนจนเพื่อการฟื้นฟูเศรษฐกิจ¹

นับจากที่เขื่อนปากมูล² สร้างแล้วเสร็จปี 2537 ชาวบ้านผู้มีอาชีพประมงเป็นชาวบ้านกลุ่มแรกที่ได้รับผลกระทบโดยตรงเนื่องจากไม่สามารถยึดอาชีพการทำประมงได้เหมือนเช่นเคย ผลการศึกษาเกือบทุกฉบับมีข้อสรุปที่ตรงกันว่าเขื่อนปากมูลได้ปิดกั้นเส้นทางการอพยพของปลาจากแม่น้ำโขงสู่แม่น้ำมูลแม้จะมีบันไดปลาโจนที่สร้างขึ้นเพื่อให้ปลาเดินทางมาวางไข่ที่แม่น้ำมูลก็ตาม เป็นสาเหตุให้รายได้จากประมงลดลงอย่างเห็นได้ชัดเจน (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2543; มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2545; เจริญศักดิ์ สุขกำเนิด, 2542; World Commission on Dam 2000, และ คณะนักวิจัยไทบ้านสมาชิกคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว) นอกจากนี้ยังเป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมระหว่างชาวบ้านกลุ่มผู้เดือดร้อนเนื่องจากเป็นกลุ่มที่พึ่งพาประมงกับกลุ่มชาวบ้านอื่นๆ รวมทั้งผู้นำทางการของชุมชนอันนำไปสู่การประท้วงที่ยาวนานของกลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบนับตั้งแต่เสียงระเบิดแก่งหินกลางแม่น้ำเสียงแรกดังขึ้นในเดือน มิถุนายน 2533

รัฐบาลทักษิณ ชินวัตร มีมติกรม. วันที่ 17 เมษายน 2544 ให้เปิดประตูเขื่อนปากมูลเป็นระยะเวลา 4 เดือนและขยายเป็น 1 ปีภายหลัง ให้มหาวิทยาลัยอุบลราชธานีศึกษาผลที่เกิดจากการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ผลการศึกษพบว่า เป็นผลดีกับระบบนิเวศ ประมง เศรษฐกิจ สังคม และแทบไม่มีผลกระทบต่อการทำนาเพราะชาวบ้านทำน่าน้ำฝนในทุกพื้นที่ ผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ชี้ว่าการเปิดประตูเขื่อนตลอดปีโดยการทดลองเป็นระยะเวลา 5 ปี น่าจะช่วยฟื้นฟูระบบนิเวศและวิถีชีวิตชุมชนได้อย่างยั่งยืนที่สุดกว่าการทั้งปิดและเปิดประตูเขื่อนสลับไปมา และพบว่าความมั่นคงด้านไฟฟ้าจะไม่ได้รับผลกระทบเพราะ

¹ ข้อมูลที่นำเสนอในบทนี้เป็นข้อมูลที่เก็บระหว่างระหว่างการศึกษาทดลองเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล 1 ปี และเป็นข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวเรียกร้องของกลุ่มสมาชิกคนจนให้รัฐเปิดประตูเขื่อนปากมูลถาวรและกลุ่มผู้สนับสนุนเขื่อนปากมูล (กลุ่มแกนนำทางการของหมู่บ้านและกลุ่มเป็นกลาง) ที่เห็นด้วยกับนโยบายการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลเป็นเวลา 4 เดือนในแต่ละปี

² เขื่อนปากมูลสร้างบริเวณปากแม่น้ำมูลห่างจากแม่น้ำโขง 5.5 กิโลเมตร บริเวณบ้านหัวเหว อำเภอน้ำขุ่น จังหวัดอุบลราชธานี งบประมาณการก่อสร้างทั้งสิ้น 6,600 ล้านบาท เริ่มสร้างปี 2533 แล้วเสร็จปี 2537 (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2543)

สามารถแก้ไขได้จากการมีโครงข่ายของระบบเชื่อมโยงกันทั้งประเทศและการนำเข้าไฟฟ้าจากประเทศลาว (มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2545) สำนักรัฐบาลทักษิณ ชินวัตรได้ตัดสินใจแก้ไขปัญหาการจัดการเขื่อนปากมูลโดยมีมติ ครม. ในเดือนตุลาคม 2545 ให้เปิดเขื่อนปากมูลเป็นระยะเวลา 4 เดือน (กรกฎาคม-ตุลาคม) ในแต่ละปี มติดังกล่าวไม่ยอมรับโดยกลุ่มชาวบ้านผู้คัดค้านเขื่อนเพราะเห็นว่าไม่สามารถฟื้นฟูวิถีชีวิตและระบบนิเวศคืนมาได้อย่างแท้จริงเหมือนการเปิดประตูเขื่อนถาวรตามข้อเรียกร้องของฝ่ายตน ทำให้รัฐต้องศึกษาข้อมูลและเชิญคณะผู้วิจัยที่เกี่ยวข้องกับกรณีเขื่อนปากมูลทุกฝ่ายเข้าชี้แจงต่อนายกรัฐมนตรีทักษิณ ชินวัตร วันที่ 20 ธันวาคม 2545 ณ ทำเนียบรัฐบาล หลังจากนั้นรัฐให้สำนักงานสถิติแห่งชาติสำรวจความคิดเห็นกับชาวบ้านใน 3 อำเภอ(โขงเจียม สิรินธรและ พิบูลมังสาหาร) ในวันที่ 24-26 ธันวาคม 2545 เพื่อรวบรวมความคิดเห็นของประชาชนเกี่ยวกับความเดือดร้อนจากการเปิดหรือปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2546: 1) จากนั้นรัฐมีมติครม. ตัดสินใจเรื่องเขื่อนปากมูลอีกครั้งประมาณกลางเดือน มกราคม 2546 โดยการยืนยันตามมติเดิมคือเปิดประตูเขื่อนปากมูลเป็นเวลา 4 เดือนเท่านั้น กลุ่มสมัชชาคนจนก็ยังยืนยันไม่รับมติครม.และตั้งหมู่บ้านแม่มูลมันยืนขึ้นข้างทำเนียบรัฐบาลแต่ถูกกดดันให้สลายการชุมนุมเมื่อวันที่ 29 มกราคม 2546

จากข้อมูลที่น่าเสนอในบทที่ผ่านมา พบว่าเขื่อนปากมูลไม่เพียงแต่ขวางกั้นการอพยพของปลาเท่านั้นแต่ทำให้น้ำท่วมแก่งหินและเอ่อท่วมสองฝั่งมูล ทำให้ “ลวงปลา” และทรัพยากรปลา ซึ่งเป็นแหล่งทำมาหากินและฐานชีวิตอันมั่นคงของชุมชนหายไปด้วย ระบบการเข้ามาจัดการบริหารทรัพยากรแม่น้ำโดยการสร้างเขื่อนของรัฐเป็นการจัดการแบบรวมศูนย์อำนาจได้ทำลายอัตลักษณ์ทางสังคมของชาวประมง อาชีพ สิทธิการเข้าถึงลวงปลา ความรู้เกี่ยวกับปลา และเครื่องมือ อำนาจในด้านเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจน และ ตักศิรีของพรานปลา พร้อมๆ กันนี้ระบบการรวมศูนย์การจัดการบริหารเขื่อนปากมูลของรัฐนำไปสู่การเกิดความขัดแย้งภายในชุมชนท้องถิ่นและการต่อสู้เรียกร้องกับรัฐของชาวบ้านกลุ่มนี้มายาวนานโดยมีเป้าหมายเพื่อนำเอาธรรมชาติกลับคืนมาสู่แม่น้ำมูล จากการวิเคราะห์ข้อมูลพบว่าชาวบ้านสมัชชาคนจนสร้างกระบวนการทางวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่องเพื่อใช้เป็นกลไกสำคัญในการเรียกร้องเพื่อฟื้นฟูวิถีชีวิตและระบบนิเวศ ดังนี้

1. การยืนยันอัตลักษณ์ทางสังคม

จากการวิเคราะห์พบว่าอัตลักษณ์ของชาวบ้านได้ปรับเปลี่ยนจากอัตลักษณ์ทางสังคม วัฒนธรรมและเศรษฐกิจที่สัมพันธ์กับวิถีประมงเป็นอัตลักษณ์ทางการเมือง โดยอัตลักษณ์ใหม่นี้ชาวบ้านสร้างขึ้นโดยการรื้อฟื้นระบบคุณค่าและความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ในฐานะที่เป็นชาวประมงซึ่งมีลวงปลาเป็นเสมือนชุมชนพื้นที่ทางสังคม ดังนั้นกระบวนการสร้างอัตลักษณ์จึงต้องอาศัยสำนักประวัติศาสตร์ความเป็นชุมชนประมง ดังจะเห็นจากกรณีตัวอย่างการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวบ้านอื่นๆ เช่น การศึกษาของวันดี สันติวุฒิเมธี (2545) เรื่องกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวไทยใหญ่ตามชายแดนไทย-พม่า พบว่า จิตสำนึกทางประวัติศาสตร์เป็นกลไกสำคัญในการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของกลุ่มนี้

Matin Heidegger (1971 อ้างใน อภิญาญา เฟื่องฟูสกุล, 2543) อธิบายว่า ความผูกพันของคนกับอดีตมักเป็นความผูกพันต่อความเป็นชุมชนเพราะชุมชนเป็นศูนย์กลางให้คนมาเชื่อมสัมพันธ์กันจนทำให้คนเกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งระหว่างกันเองและระหว่างคนกับสภาพแวดล้อมเมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงเพราะกระแสโลกาภิวัตน์ ในหลายกรณีชุมชนจึงเป็นเป้าหมายไปสู่การรื้อฟื้นอัตลักษณ์ในอดีตขึ้นมาใหม่ได้อีก

เช่นเดียวกัน การเรียกร้องของชาวบ้านทางการเมืองเรื่องการคืนธรรมชาติแก่แม่น้ำมูลเป็นไปเพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมไปสู่สาธารณะโดยการนำเสนอและกระทำผ่าน การต่อรอง การเจรจากับรัฐ การนั่งประท้วงข้างทำเนียบหรือศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี การเล่าเรื่องราวผ่านกลอนลำ การเรียกชื่อแม่น้ำมูล(ชื่อทางราชการแปลว่าของเสีย-ผู้วิย) เป็นแม่น้ำมูน (แปลว่ามรดก-ผู้วิจย) เพลงพื้นบ้าน รายงาน สื่อเทป วีซีดี สารคดี บทความ และสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆมาอย่างต่อเนื่อง และที่ชัดเจนและเข้มข้นที่สุดคือการบอกเล่าชีวิตผ่านรายงานวิจัยเชิงวิชาการที่เรียกว่า “งานวิจัยไทบ้าน(2545)³” ที่ทำวิจัยโดยชาวบ้านเอง (มีผู้ช่วยนักวิจัยเป็นนักวิชาการจากองค์การพัฒนาเอกชน) สะท้อนให้เห็นความเป็นตัวตนชาวประมงได้เป็นอย่างดีดังที่บันทึกในหน้าแรกของรายงานฉบับดังกล่าวของ นายคำ ซาตะพันธ์ (หัวหน้าคณะผู้วิจัย) ว่า

“เราเป็นเจ้าของปัญหา เป็นคนได้รับผลกระทบ ทรัพยากรของเรา ชีวิตของเราถูกทำลาย เมื่อเปิดเขื่อน ปลากลับมา ธรรมชาติกลับมา ชีวิตเราก็กกลับมาด้วย ทำยังไงให้คนอื่นได้เห็น ได้เชื่อในสิ่งที่เราอยากจะบอก ก็เลยคิดว่าต้องจัดบันทึก ต้องรวบรวมไว้เป็นหลักฐาน แต่ถ้าให้คนอื่นมาทำก็กลัวเขาจะทำได้ไม่ถูกต้องครบถ้วน เพราะคนในเมืองเขาไม่เข้าใจชีวิตอย่างเรา ไม่รู้เรื่องปลา เรื่องแก่ง เรื่องแม่น้ำเหมือนเรา ก็ต้องมาถามเราอยู่ดี ก็เลยคิดว่าทำเองดีกว่า” (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว: หน้าแรก)

ลวงปลาถือเป็นศูนย์กลางทางสังคม (social centrality) ของชาวบ้านแถบนี้ และลวงปลาทำให้ชาวบ้านมีอาชีพเป็นชาวประมงมากกว่าการเป็นชาวนา เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับทรัพยากรที่นาแล้ว ลวงปลาช่วยสร้างอัตลักษณ์ทางสังคมเด่นชัดกว่า อัตลักษณ์ที่เด่นชัดนี้ถูกกำหนดจากตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมหรือศูนย์กลางทางสังคมที่เป็นแหล่งปฏิบัติการเฉพาะ (Situating practice) ของกลุ่มคนหาปลา คือ “ลวงปลา” ซึ่งเป็นแหล่งปฏิบัติการเฉพาะนี้ทำให้เห็นว่าชาวปากมูลมีความเหมือนกันเองและแตกต่างไปจากกลุ่มอื่นๆในสังคม ดังที่ Gupta and Ferguson (1997) ชี้ว่าอัตลักษณ์คือการมีความเหมือนกันของกลุ่มเดียวกันและ การเห็นความแตกต่างของกลุ่มตนเมื่อมีความสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นๆ อย่างไรก็ตาม Hetherington, (1998) เห็นว่าศูนย์กลางทางสังคมที่มีหลากหลายศูนย์ทำให้ปฏิบัติ/แสดงออก/นำเสนอตัวตนของแต่ละกลุ่มต่างกันไป ทำให้อัตลักษณ์ในสังคมจึงมีความแตกต่างหลากหลายรูปแบบและฉลัดช่าย รมิตานนท์ (อ้างใน วันดี สันติวุฒิเมธี, 2545: 219-247) เห็นว่าอัตลักษณ์ในสังคมไม่จำเป็นต้องเหมือนกันทั้งหมดหากแต่มีความหลากหลายที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นพวก

³ ไทบ้านคือชาวบ้านในภาษาอีสาน

เรากลุ่มเรา อัตลักษณ์เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นโดยสังคมมิใช่เป็นไปตามธรรมชาติกำหนด ดังนั้นอัตลักษณ์จึงจำเป็นต้องมีการบวนการสร้างความเหมือนระหว่างกลุ่มพวกเขาพวกเรา จำแนกแยกแยะความเหมือนความต่างควบคู่กันไป

ดังนั้น ปัจจัยด้านระบบนิเวศประมง “ลวงปลา” จึงน่าจะเป็นตัวกำหนด (Signifier) อัตลักษณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมของผู้คนที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลให้ชาวบ้านเป็นชาวประมงมากกว่าการเป็นชาวนา ยศ สันตสมบัติ (2545) อธิบายว่า การขนานนามบุคคลหรือกลุ่มบุคคลว่าเป็นอะไรอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วอธิบายจำแนกแยกแยะให้เห็นถึงสารัตถะหรือแก่นสารของอัตลักษณ์ทางสังคมของคนเหล่านั้นก็คือ การสร้างภาพตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic representation) ของกลุ่มคนหรือชุมชนนั้นและภาพตัวแทนนี้ได้รับการยอมรับโดยความเคยชิน (กรณีเรียกขานชาวบ้านในสามอำเภอที่ว่าชาวนาโดยมิได้ศึกษาและเข้าใจบริบทแวดล้อมทางนิเวศ เศรษฐกิจและสังคม ซึ่งทั้งที่ความจริงแล้วพวกเขาคือชาวประมง-ผู้เขียน) ซึ่งเป็นการนิยามโดยรัฐทำให้ภาพตัวแทนนี้ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงหรือจริงบางส่วนเท่านั้น ดังนั้นการจำแนกความแตกต่างของชาวประมงในแถบแม่น้ำ มูลตอนล่างให้แตกต่างจากจากชาวนาทั่วไปจะเห็นได้ชัดเจนเมื่อเปรียบเทียบชาวบ้านกับชาวบ้านกลุ่มอื่นๆที่อยู่ในระบบนิเวศที่ต่างกันไป

การเล่าเรื่องเพื่อยืนยันอัตลักษณ์เดิมผ่านสื่องานวิจัยนี้ถือเป็นกระบวนการผลิตซ้ำตัวตนของกลุ่มคนและแสดงออกในปริณิณทลสาธารณะ (Ken Plummer, 1995) ที่ชัดเจนและมีความหมายยิ่งเพราะคือภาพตัวแทน (representation) สะท้อนให้เห็นว่าลวงปลากลายเป็นพื้นที่ต่อรอง (negotiating space) ที่สะท้อนสิทธิในการสร้างความเป็นตัวตนแบบใหม่ของชาวบ้านเพื่อต่อรอง กดดัน และเจรจากับกลุ่มทางสังคมอื่นๆภายใต้ความสัมพันธ์ทางอำนาจที่แตกต่างกันในสังคมที่เป็นลักษณะพหุ (อภิญา เพ็ญพสุกุล, 2543 และ อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544) โดยการชูประเด็น เรื่องปลา แม่น้ำ ธรรมชาติ วิถีชีวิต และคุณค่าทางสังคมวัฒนธรรมที่เกิดจากการสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ให้เป็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นและเป็นแก่นสำคัญของชีวิต การนำเสนอเหล่านี้เป็นความพยายามอย่างหนึ่งในการแสดงอัตลักษณ์ต่อคนอื่นๆในสังคมให้รู้ว่าพวกเขาเป็นใครต้องการที่จะกำหนดความสัมพันธ์ของกลุ่มตนกับกลุ่มอื่นๆอย่างไร ดังที่อานันท์ กาญจนพันธุ์ (อ้างแล้ว:247-248) อธิบายว่า กลุ่มชนมักจะแสดงอัตลักษณ์ของพวกเขาว่ามีตัวตนอยู่อย่างไรในสังคมซึ่งกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า “อัตลักษณ์ก็คือพลังในการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม”และ“เป็น” ความพยายามที่จะสร้างความชอบธรรมให้สิทธิชุมชนบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์”

แม้ในความเป็นจริงอัตลักษณ์ทางสังคมของชาวปากมูลจะได้รับการยอมรับทั้งในวงวิชาการและรัฐบาลหรือสื่อเมื่อครั้งรัฐบาลทักษิณ ตัดสินใจเรื่องเขื่อนปากมูล แล้วว่า พวกเขาคือชาวบ้านผู้เดือดร้อนกรณีการสูญเสียอาชีพประมงเนื่องจากการสร้างเขื่อนปากมูล แต่เนื่องจากความหลากหลายของกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับเขื่อนปากมูล เช่น การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย กลุ่มกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน กลุ่มอบต. กลุ่มชาวบ้านที่ไม่ใช่ชาวประมง กลุ่มผู้เลี้ยงปลาในกระชัง ข้าราชการในพื้นที่และคณะ รัฐบาล ซึ่งอานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) ชี้ว่า เนื่องจากการเป็น

พหุสังคม ทำให้ตัวคนแต่ละกลุ่มคลุมเครือไม่ชัดเจนจึงยากที่จะจัดความสัมพันธ์ทางสังคมให้เหมาะสม ทำให้เกิดความเป็นอคติต่อกลุ่มบางกลุ่มได้ง่าย จนเป็นเหตุให้กลุ่มบางกลุ่มกลายเป็นพวกชายขอบหรือเสมือนคนอื่น (Otherness) ในสังคมได้ในที่สุด

การพยายามอธิบายอัตลักษณ์ของชาวบ้านปากมูลว่าเป็นชาวประมงมากกว่าการเป็นชาวนา ซึ่งอัตลักษณ์ดังกล่าวนี้ถูกกำหนดโดยบริบทแวดล้อมของชุมชนได้แก่ระบบนิเวศ “ลวงปลา” และทรัพยากรที่ดินที่เป็นข้อจำกัดในการทำนา ลวงปลา(มิใช่ที่นา)กลายเป็นศูนย์กลางหรือพื้นที่ทางสังคมเพราะเป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญต่อชีวิตของชาวบ้านผู้ที่พึ่งพาพึ่งพิงทรัพยากรนี้มา นับแต่อดีตในหลายมิติ เช่น ความมั่นคงอาหาร รายได้หลัก สื่อสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม สิทธิการใช้และการเข้าถึงลวงปลาที่เป็นธรรมเพราะมีการจัดการตามจารีตท้องถิ่น และยอมรับกติการ่วมกัน ความรู้ท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร อำนาจและศักดิ์ศรีของคนหาปลา ในขณะที่การพึ่งพาทรัพยากรที่นาอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่ค่อนข้างจำกัดได้แก่ สภาพดินทางภูมิศาสตร์ การถือครองที่ดินที่ลดน้อยลงและการกีดกันสิทธิการใช้เนื่องจากเป็นทรัพยากรส่วนบุคคล อย่างไรก็ตามการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์ของรัฐกรณีการสร้างเขื่อนปากมูลทำให้ลวงปลาค่อยๆหายไปจากสังคมและวิถีชีวิตอันเป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญและเป็นแก่นของชีวิตชาวประมง ในขณะที่ทรัพยากรที่ดินไม่สามารถสร้างให้ชาวบ้านมีความเป็นอยู่หรือคงอัตลักษณ์ด้านวัฒนธรรมและเศรษฐกิจในท้องถิ่นได้เช่นเดิม พลวัตของอัตลักษณ์จึงปรับเปลี่ยนมาเป็นอัตลักษณ์ทางการเมืองในบริบทพลวัติทางประวัติศาสตร์เพื่อสร้างสิทธิในการต่อรองและพื้นที่ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ เพื่อยืนยันบอกเล่าตัวตนทางอัตลักษณ์อันแท้จริงที่อิงอยู่กับประวัติศาสตร์คุณค่า สิทธิชุมชน และความเป็นมาทางสังคมดั้งเดิมนั้นคือการเป็นสังคมประมงมิใช่สังคมแห่งการทำนาคั่งที่เข้าใจโดยทั่วไป

นอกจากนี้ความรู้เรื่องปลาและลวงปลาสามารถสร้างอัตลักษณ์ด้านอำนาจแก่ชาวบ้านปากมูลในหลายนัยเพราะความรู้เหล่านี้สะท้อนอำนาจด้านระบบ “คุณค่า” ที่ให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีของคนหาปลาความรู้เรื่องนิเวศปลา (ลวงปลา) ยังแสดงนัยของอำนาจด้านกฎเกณฑ์ระบบระเบียบการใช้และการเข้าถึงทรัพยากรลวงปลาตามจารีตท้องถิ่นที่ยอมรับโดยชุมชน (อธิบายมาแล้ว) และความรู้นี้ยังสะท้อนให้เห็นอำนาจในนัยของสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรดังที่อานันท์ กาญจนพันธ์ (เรื่องเดียวกัน: 168-171) กล่าวว่า ภูมิปัญญาคืออำนาจและอำนาจจะแสดงออกได้หลายนัยทั้งสะท้อนระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ และสิทธิชุมชน แต่ความรู้เหล่านี้มักเป็นความรู้ที่ผลิตจากสถานการณ์แวดล้อมสอดคล้องตามเงื่อนไขและบริบทต่างๆ ในแต่ละแห่ง (situated knowledge) ซึ่งความรู้นี้แสดงนัยแห่งอำนาจอย่างหนึ่งเพราะกำหนดความสัมพันธ์เชิงบวกของชุมชนดังที่กล่าวมาแล้ว ความสัมพันธ์ทางสังคมนี้ผู้เขียนเห็นว่าคืออัตลักษณ์ที่จำเป็นยิ่งสำหรับกำหนดคุณค่าทางวัฒนธรรมของการพึ่งพาอาศัยของชาวชนบทที่ต่างก็มีอัตลักษณ์หลายหลายให้อยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืน ดังที่ Michel Foucault (1980) อธิบายว่า อำนาจดำรงอยู่ในทุกหนทุกแห่ง หลากหลายไปตามแต่ละคน/กลุ่มคน ไม่เฉพาะจากเบื้องบนสู่เบื้องล่าง ทำให้ศูนย์กลางของอำนาจมีหลายจุดกระจายทั่วไปและอำนาจไม่เป็นแค่เชิงลบคือการกดขี่ ข่มเหง ควบคุม หรือกดขี่ หากแต่มีด้านบวกอีกด้วย

ดังนั้น การสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับอัตลักษณ์ของกลุ่มคนปากมูลที่สอดคล้องกับสภาพและบริบททางนิเวศ สังคม ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและวัฒนธรรม จะช่วยให้เข้าใจวิถีชีวิตของชาวบ้านอย่างถูกต้องและชัดเจนมากขึ้น ซึ่งมีนัยสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการบริหารจัดการเขื่อนปากมูลโดยเฉพาะการเปิดและปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลให้สอดคล้องและเหมาะสมต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านในฐานะที่เป็นชาวประมง ทั้งนี้เพื่อให้ชาวปากมูลได้มีโอกาสพึ่งตนเองได้จากฐานทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นและนำไปสู่การจัดการทรัพยากรและการพัฒนาอย่างยั่งยืน

2. การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม: วัฒนธรรมปลาบึก

ระหว่างที่ทดลองเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (ดูรายละเอียดในภาคผนวก 1) ปรากฏว่าชาวบ้านสามารถจับปลาบึกในแม่น้ำมูลได้ ชาวบ้านเชื่อว่าการจับปลาดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องโชคลางและลางร้ายรวมทั้งสิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงต้องมีพิธีกรรมเพื่อสร้างความสบายใจและสร้างความรับรู้ร่วมกันระหว่างชาวบ้านเพื่อการอยู่ในลุ่มน้ำอย่างมีความสุขและปลอดภัย ชาวบ้านวังสะแบงได้ผู้ไปร่วมงานได้เล่าถึงการจับปลาบึกของหมู่บ้านอื่นๆและผู้วิจัยและผู้ช่วยนักวิจัยได้สัมภาษณ์รายละเอียดการจับปลาบึกและพิธีกรรมต่างๆที่เกี่ยวข้องจากผู้ที่จับจากการสัมภาษณ์กลุ่มย่อย⁴ ดังนี้

ปลาบึกที่จับได้วันที่ 4 มกราคม 2545 มีน้ำหนัก 138 กิโลกรัม ลำตัวยาว 1.5 เมตร อายุประมาณ 13 ปี ขายให้กับพ่อใหญ่เชียงกาในราคา 14,000 บาท และนำไปขายต่อที่อำเภอพิบูลฯ ปลาบึกที่จับได้มาจากการลากกวด (อวน) มีความยาว 15 ตอน (คนที่มิกวดจะต้องมีเงินพอสมควรเพราะมีราคาแพง กิโลกรัมละ 250 – 300 บาท) นายสมคิดและนายบัญชาเล่าว่า แต่ก่อนที่ยังไม่มีเขื่อนก็เคยได้ปลาบึกแต่นานมาแล้ว ประมาณ 20 – 30 กิโลกรัม ต่อจากนั้นก็ไม่ได้ พอมิเขื่อนปลาได้น้อยลงมากและปลาตัวโต ๆ ก็ไม่ค่อยได้ มาช่วงหลังที่มีการเปิดเขื่อนน้ำมีการถ่ายเททำให้สามารถไหลมองและลากกวด (แต่ไม่ค่อยได้ทำบ่อยเพราะผิดกฎหมาย) ช่วงที่มีการเปิดเขื่อนมีคนได้ปลาบึก 2 ตัวแล้ว ทั้งสามคนได้เล่าว่า ปลาบึกที่กรมประมงปล่อยก็มี แต่ตัวจับได้เป็นปลาบึกธรรมชาติสังเกตได้จากรูปร่างจะยาวกว่า ครีบและหางใหญ่กว่าผิวหนังบริเวณด้านหน้าจะลาย (ต่าง) ตอนที่จับได้ ปลาจะลอยมาตามกวดไม่ดิ้นจับง่าย ซึ่งทั้งสามคนเล่าว่าเป็นความเชื่อของชาวบ้านตั้งแต่สมัยโบราณว่า ปลาบึกเป็นปลาที่มีเคราะห์ใครได้จะเกิดเหตุไม่ดีกับครอบครัวนั้น จึงต้องมีการทำบุญสะเดาะเคราะห์หลังจากได้ปลาปลาที่ได้ส่วนใหญ่จะไม่กินเองได้มาก็จะขาย ซึ่งเคยมีคนได้ปลาชนิดนี้แล้วไม่ทำบุญ คือ พ่อใหญ่ดอน บ้านดอนคำมี ประมาณปี 2526 (ปัจจุบันยังมีชีวิตอยู่) ได้ปลาบึกแล้วไม่ทำบุญไม่ถึงเดือนออกไปลากกวดกับลูกชาย ลูกชายหล่นตกจากเรือแล้วหายไปเลยจนอีกหลายวันพบศพโผล่ที่แม่น้ำโขงศพลอยอืดขึ้นมา ต่อมาพ่อใหญ่กู๋ (ปัจจุบันยังมีชีวิตอยู่) เป็นคนปากเซหาปลาเก่ง ได้ปลาบึกหนักประมาณ 200 กิโลกรัม ได้ปลาปี 2525 (ไม่ทราบแน่ชัดว่าทำพิธีสะเดาะเคราะห์หรือไม่) หลังจากได้ปลาไม่กี่วันก็ป่วยหนัก จึงไป

⁴วันที่สัมภาษณ์ 6 มกราคม 2545 ผู้ให้สัมภาษณ์
ปลาบึกได้) นายบัญชา หงษ์ลอย ณบ้านวังแคน

นายสมคิด เสมอใจ นายอ่อนสา หงษ์ลอย (เจ้าของบ้านที่จับ
บริเวณท่าช้าง

บวชอยู่ 3 เดือนพอสึกออกมาก็ไม่หายเกือบเอาชีวิตไม่รอด และพ่อคำดี บ้านปากห้วยแคนได้ปลาน้ำจืดและมีการทำบุญสะเดาะเคราะห์ให้มีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้น"

หนึ่งในสามคนให้สัมภาษณ์ต่อว่า

"การทำบุญเลี้ยงพระในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ เพื่อทำพิธีทำบุญให้ปลาน้ำจืดที่นำโชคมาให้ทำบุญสะเดาะเคราะห์ เพื่อให้โชคดีและเป็นสิริมงคลแก่ครอบครัวโดยพิธีมีคร่าว ๆ คือ มีพระ 7 รูปมาสวดอภิธรรมคล้ายกับงานศพให้ปลา พิธีกรรมคล้ายกับคน แตกต่างกันนิดหน่อยที่คำกล่าวบางคำ นายสมคิดกล่าวว่าจะใช้พระ 3 หรือ 5 หรือ 7 หรือ 9 รูปก็ได้แล้วแต่เจ้าภาพ ไม่ได้ระบุชัดเจนว่ามีกี่รูป ใช้ดอกไม้ขาว 3 หรือ 5 คู่ก็ได้ รูป 3 ดอก เทียน 1 คู่ สวดช่วง 4 โมงเย็นจนเสร็จ ใช้เวลาประมาณ 1 ชั่วโมง และพระจะมีสวดอีกตอนเช้าซึ่งเรียกว่า เลี้ยงพระ(หงายพาดข้าว) มีการรดน้ำ (หยาดน้ำ) ให้ปลาน้ำจืด รดน้ำมนต์และถวายสังฆทานเป็นเสร็จพิธี....."

"ทุกครั้งที่มีการจับปลาน้ำจืดได้น้ำหนัก 70 กิโลกรัมขึ้นไป จะต้องมีการแต่งขัน 5 ไปบอกกล่าวแม่บ้านเพื่อขอปลาน้ำจืด จึงจะสามารถนำปลาน้ำจืดขึ้นมาจากน้ำได้ ส่วนใหญ่คนแต่ก่อนมีความเชื่อเรื่องปลาน้ำจืดนี้มากหากได้ปลาตั้งแต่ 70 กิโลกรัมลงมา ก็ลอบหัวปลาขอให้เคราะห์กรรมไปไกล ๆ และขอให้โชคดีแล้วก็จะปล่อยปลาไปจะไม่กิน และหากใครได้ปลาน้ำจืดตั้งแต่ 70 กิโลกรัม ขึ้นไปก็จะถือว่าเป็นดาวเคราะห์หนักแก้มึงใจก็แก้มึงตก ต้องทำใจแต่อาจจะแก้โดยสะเดาะเคราะห์ให้บรรเทาเบาบางลงไปเท่านั้น สมัยก่อนจะไม่เอาปลามาขายเพราะคนโบราณจะเชื่อเรื่องเคราะห์กรรม และเรื่องของโชคลาง ปัจจุบันชาวบ้านก็ยังมีความเชื่อนั้นอยู่เพียงแต่ชาวบ้านยังมีความต้องการทางเรื่องเงินทองมากกว่าทำให้ต้องนำปลาน้ำจืดไปขาย อีกทั้งยังได้ราคาดี และก็ทำพิธีทางศาสนา และสะเดาะเคราะห์ควบคู่ไปด้วย"

"หลังจากนั้น เมื่อวันที่ 10 มกราคม 2545 ที่ผ่านมานายคุณ ก็ได้ปลาน้ำจืดอีกมีขนาดใหญ่ประมาณ 110 กิโลกรัม ซึ่งชาวบ้านในแถบนั้นเชื่อว่าเป็นปลาน้ำจืดเมีย มาตามหาตัวผู้ที่โดนจับไปก่อน ในวันที่ 4 มกราคม 2545 และชาวบ้านเชื่อว่าจะต้องมีเหตุไม่ดีขึ้นแน่นอน เพราะปลาน้ำจืดเป็นปลาที่จำศีล ไม่กินสัตว์เล็ก จะกินแต่มังสวัตร (แห่น , เทา) คนที่จับได้จะต้องมีเคราะห์อย่างแน่นอน อีกทั้งยังจับได้ในเวลาใกล้เที่ยงกันอีกด้วย สถานที่กับบริเวณเดียวกัน มีชาวบ้านบอกว่าจุดที่ได้ปลาน้ำจืดเป็นจุดที่น่าลึกมาก มีคนเสียชีวิตบ่อย ก่อนจะมีการสร้างเขื่อนนายคุณก็เคยได้ประมาณ 70 กิโลกรัม ไม่ได้ทำอะไรปล่อยปลาไปเฉย ๆ หลังจากนั้นไม่นานไฟก็ไหม้ตึกที่พักอาศัยหนีออกมาเกือบไม่ทัน จากนั้นแกก็ได้สร้างบ้านหลังใหม่เป็นบ้านที่อยู่ตรงท่าช้างปัจจุบันและเป็นท่าที่ได้ปลาน้ำจืดทั้งสองตัว"

จากคำบอกเล่าของชาวบ้าน ชี้ให้เห็นว่าการเปิดประตูเขื่อนปากมูลเป็นการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้หันมาทำพิธีกรรมร่วมกันอีกครั้งซึ่งเป็นการช่วยให้ชาวบ้านได้ช่วยเหลือกันและมาร่วมให้กำลังใจแก่ผู้ที่จับปลาน้ำจืดได้เพราะเชื่อว่าการจับปลาน้ำจืดจะนำลาภร่ำรวยมาให้หากไม่มีการทำพิธีกรรมต่าง ๆ และเป็นการจับปลาน้ำจืดได้ในช่วงเปิดประตูระบายน้ำยังย้ำว่าธรรมชาติของแม่

น้ำมูลได้ค่อยๆ กลับสู่ภาวะปกติเหมือนก่อนที่ไม่มีเขื่อนเพราะที่ผ่านก่อนที่จะมีเขื่อนปากมูลชาวบ้านก็สามารถจับปลาได้เป็นปกติกันอยู่แล้วและจับไม่ได้อีกเลยเมื่อมีเขื่อนปากมูล

3. การต่อรองเพื่อเข้าถึงลวงปลาถาวร

นับจากที่เขื่อนปากมูล⁵ สร้างแล้วเสร็จปี 2537 ชาวบ้านผู้มีอาชีพประมงเป็นชาวบ้านกลุ่มแรกที่ได้รับผลกระทบโดยตรงเนื่องจากไม่สามารถยืดอกชีพการทำประมงได้เหมือนเช่นเคย ผลการศึกษาเกือบทุกฉบับมีข้อสรุปที่ตรงกันว่าเขื่อนปากมูลได้ปิดกั้นเส้นทางการอพยพของปลาจากแม่น้ำโขงสู่แม่น้ำมูลแม้จะมีบันไดปลาโจนที่สร้างขึ้นเพื่อให้ปลาเดินทางมาวางไข่ที่แม่น้ำมูลก็ตาม เป็นเหตุให้รายได้จากประมงลดลงอย่างเห็นได้ชัดเจน (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2543; มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2545; เศรษฐิน สุขกำเนิด, 2542; World Commission on Dam, 2000 และ คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว) นอกจากนี้ยังเป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมระหว่างชาวบ้านกลุ่มผู้เดือดร้อนเนื่องจากเป็นกลุ่มที่พึ่งพาประมงกับกลุ่มชาวบ้านอื่นๆ รวมทั้งผู้นำทางการเมืองของชุมชนอันนำไปสู่การประท้วงที่ยาวนานของกลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบนับตั้งแต่เสียงระเบิดแก่งหินกลางแม่น้ำเสียงแรกดังขึ้นในเดือน มิถุนายน 2533

จากข้อมูลที่น่าเสนอผ่านมาเห็นชัดเจนว่าเขื่อนปากมูลไม่เพียงแต่ขวางกั้นการอพยพของปลาเท่านั้นแต่ทำให้น้ำท่วมแก่งหินและเอ่อท่วมสองฝั่งมูล ทำให้ “ลวงปลา” และทรัพยากรปลา ซึ่งเป็นแหล่งทำมาหากินและฐานชีวิตอันมั่นคงของชุมชนหายไปด้วย ระบบการเข้ามาจัดการบริหารทรัพยากรแม่น้ำโดยการสร้างเขื่อนของรัฐเป็นการจัดการแบบรวมศูนย์อำนาจได้ทำลายอัตลักษณ์ทางสังคมของชาวประมง อาทิ สิทธิการเข้าถึงลวงปลา ความรู้เกี่ยวกับปลา และเครื่องมือ อำนาจในด้านเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจน และ ศักดิ์ศรีของพรานปลา พร้อมๆ กันนี้ระบบการรวมศูนย์การจัดการบริหารเขื่อนปากมูลของรัฐมีนำไปสู่การเกิดความขัดแย้งภายในชุมชนท้องถิ่นและการต่อสู้เรียกร้องกับรัฐของชาวบ้านกลุ่มนี้มายาวนานโดยมีเป้าหมายเพื่อนำเอาธรรมชาติกลับคืนมาสู่แม่น้ำมูล

เป็นที่ทราบดีว่ารัฐบาลยุคนายชวน หลีกภัยเป็นนายกรัฐมนตรีได้แต่งตั้งคณะกรรมการเพื่อแก้ไขปัญหาสมัชชาคนจนทุกกรณีรวมทั้งกรณีเขื่อนปากมูล แต่การแก้ไขปัญหาดังกล่าวไม่มีความชัดเจนและปัญหาก็ค้างค้ำมาจนกระทั่งรัฐบาลทักษิณ ชินวัตร ได้มีมติกรม. แต่งตั้งคณะกรรมการแก้ไขปัญหาสมัชชาคนจนที่ 1/2544 และคณะกรรมการชุดนี้ได้มีคำสั่งแต่งตั้งคณะกรรมการแก้ไขปัญหาของสมัชชาคนจนกรณีเขื่อนของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยโดยมีศาสตราจารย์ชัยวัฒน์ สถาอานันต์ เป็นประธาน (ดูภาคผนวกที่ 1) มติเมื่อวันที่ 17 เมษายน 2544 กำหนดให้เปิดประตูเขื่อนปากมูลทั้ง 8 บานระยะเวลา 4 เดือน (พฤษภาคม-สิงหาคม 2544) และ กรม. มติอีกครั้งเมื่อวันที่ 11 ธันวาคม 2544 ขยายเวลาเปิดประตูเขื่อนปากมูลเป็น 1 ปี โดยนับเวลาต่อจากที่ กรม. มีมติในครั้งแรกเพื่อศึกษาให้ครบถ้วนรอบด้านตามวิถ

⁵ เขื่อนปากมูลสร้างบริเวณปากแม่น้ำมูลห่างจากแม่น้ำโขง 5.5 กิโลเมตร บริเวณบ้านหัวเหว อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี งบประมาณการก่อสร้างทั้งสิ้น 6,600 ล้านบาท เริ่มสร้างปี 2533 แล้วเสร็จปี 2537 (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2543)

จักรของแม่น้ำมูล ซึ่งเป็นไปตามคำขอของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ผู้ที่รัฐบาลมอบหมายให้ศึกษา (ดูภาคผนวกที่ 1) และคณะอนุกรรมการชุดนี้ได้มีคำสั่งแต่งตั้งคณะทำงาน 2 ชุดคือ คณะทำงานทดลองเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลโดยมีอธิการบดีมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี เป็นประธาน (ดูภาคผนวก 1) มีอำนาจหน้าที่ในการกำหนดข้อกำหนดการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี และคณะทำงานเพื่อฟื้นฟูชีวิตและชุมชนชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล

ต่อมาเนื่องจากมีผลการศึกษาเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลหลายฉบับทั้งที่ศึกษาโดยนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี และสถาบันที่ กฟผ. สนับสนุนงบประมาณ รวมทั้งชาวบ้าน สมัชชาคนจนก็ศึกษาด้วย ประกอบกับกระแสความเคลื่อนไหวของสมัชชาคนจน ทำให้ กรม. มีคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี 137/2545 เรื่องแต่งตั้งคณะกรรมการกำกับและติดตามการแก้ไขปัญหามลพิษจากเขื่อนปากมูล ลงวันที่ 20 พฤษภาคม 2545 โดยมีพลเอกเขาวงกตเป็นประธานและคณะกรรมการชุดนี้มีคำสั่งที่ 1/2545 แต่งตั้งคณะทำงานกลั่นกรองผลการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับกรณีเขื่อนปากมูลจ.อุบลราชธานีโดยมีดร. ศุภวิทย์ เปี่ยมพงศ์สานต์ เป็นประธาน⁵ ในระหว่างที่รอผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีและมติ กรม.เรื่องแนวทางการฟื้นฟูวิถีชีวิตและการจัดการเขื่อนปากมูล สมัชชาได้มีการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องให้เปิดประตูเขื่อนปากมูลถาวรเนื่องจากต้องการฟื้นฟูวิถีชีวิตและระบบนิเวศเพื่อสร้างศักยภาพในการพึ่งตนเองในอนาคตจากฐานทรัพยากรที่มีอย่างธรรมชาติในแม่น้ำมูลและเพื่อเป็นการลดทอนและบรรเทาความเดือดร้อนของชาวบ้านที่สูญเสียอาชีพประมงมายาวนานนับตั้งแต่การสร้างเขื่อนปากมูล ขณะเดียวกันสมัชชาคนจนเห็นว่าวิถีชีวิตของพวกเขามีความสัมพันธ์และขึ้นต่อทรัพยากรในแม่น้ำมูลซึ่งสะท้อนได้จากการมีประเพณีวัฒนธรรมและภูมิปัญญาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพวกเขากับระบบนิเวศที่สืบทอดส่งสมมาจากอดีต ทำให้ชาวบ้านได้ยื่นข้อเสนอดังกล่าวต่อคณะทำงานเพื่อฟื้นฟูวิถีชีวิตและชุมชนชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูลโดยจัดทำเป็นโครงการฟื้นฟูดังรายละเอียดที่นำเสนอมาแล้วในบทที่ผ่านมาและดูเพิ่มเติมจากเอกสารของสมัชชาคนจนเองในภาคผนวกที่ 2

กลุ่มสมัชชาคนจนรวมทั้งที่อยู่ในหมู่บ้านวังสะแบงใต้และหมู่บ้านหนองแสงใหญ่กลับเห็นว่าแนวทางในการฟื้นฟูระบบนิเวศและวิถีชีวิตของชาวบ้านที่พึ่งพาแม่น้ำมูลเพื่อให้มีศักยภาพในการพึ่งตนเองในอนาคตนั้นจะต้องทำการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลถาวร ฟื้นฟูอาชีพของชุมชนลุ่มน้ำมูล โดยการฟื้นฟูการหาปลาในแม่น้ำมูลโดยใช้เครื่องมือประมงพื้นบ้าน การฟื้นฟูการทำนาในลุ่มน้ำมูลแบบเกษตรอินทรีย์ การฟื้นฟูการทำสวนผักกิมมูล การฟื้นฟูการเลี้ยงสัตว์ การฟื้นฟูหัตถกรรม และการฟื้นฟูการแปรรูปผลผลิต ให้มีการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล ได้แก่การปราบปรามไมยราบยักษ์ริม

⁵ ที่มา: เอกสารอัดสำเนาคำสั่งคณะกรรมการกำกับและติดตามการแก้ไขปัญหามลพิษจากเขื่อนปากมูลจ.อุบลราชธานี เรื่อง แต่งตั้งคณะทำงานกลั่นกรองผลการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับกรณีเขื่อนปากมูลจ.อุบลราชธานี (2545)⁶

สองฝั่งแม่น้ำมูล การปลูกไม้ท้องถิ่นริมตลิ่งแม่น้ำมูล การทำความสะอาดขุดลอกแม่น้ำมูล การสำรวจ(การทำความสะอาด) ลวงปลาและที่ดักปลา การฟื้นฟูป่าบึงป่าทาม และการฟื้นฟูพื้นที่ป่าไม้และพื้นที่ชุ่มน้ำทั้งสองฝั่งมูล นอกจากนี้กลุ่มสมัชชาคนจนยังได้เสนอให้มีการฟื้นฟูประเพณีวัฒนธรรมลุ่มน้ำมูลที่เคยมีมาก่อนหน้านั้นเพื่อสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมที่ดีให้กลับคืนมา ตลอดจนการสร้างกระบวนการถ่ายทอดภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบนิเวศในลุ่มน้ำ การทำมาหากินและอื่นๆ เช่น สมุนไพร และกระบวนการสร้างการเรียนรู้และการพัฒนาบุคลากรเช่นการอบรมสัมมนาการวิจัยท้องถิ่นแก่ชาวบ้าน(สมัชชาคนจน, 2545 และดูรายละเอียดในภาคผนวกที่) และข้อเสนอนี้ได้นำเสนอเข้าสู่การพิจารณาของคณะทำงานเพื่อฟื้นฟูชีวิตและชุมชนชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล และที่ประชุมดังกล่าวเห็นชอบและเสนอแผนฟื้นฟูเพื่อขอรับการสนับสนุนงบประมาณจากรัฐ เป็นจำนวนเงิน 198,943,534 บาท และนำเสนอเข้าสู่ที่ประชุมคณะกรรมการแก้ไขปัญหของสมัชชาคนจนวันที่ 23 กันยายน 2545 เป็นระเบียบวาระการประชุมคณะกรรมการแก้ไขปัญหของสมัชชาคนจน ผลการประชุมปรากฏว่าคณะกรรมการนี้มีมติให้รอผลการศึกษาจากมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีซึ่งรัฐบาลมอบหมายให้ศึกษาผลกระทบและหาแนวทางการฟื้นฟู และคณะกรรมการชุดนี้ก็เคยมีแนวทางในการแก้ไขปัญหาดังโดยการตั้งคณะทำงานกลั่นกรองผลการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับเขื่อนปากมูลเนื่องจากมีหลายหน่วยงานรวมทั้งชาวบ้านทำการศึกษา (ดูรายละเอียดในภาคผนวก 1)

ข้อเสนอและเรียกร้องของสมัชชาคนจนเป็นข้อเสนอที่อิงกับกรอบคิดของนิเวศวัฒนธรรมและเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยการจัดการทรัพยากรเนื่องจากทั้งต้องการนำวัฒนธรรมการดำรงชีวิตดั้งเดิมที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศแม่น้ำมูลและประวัติศาสตร์ความเป็นมาร่วมกันเป็นฐานคิดในการสร้างกรอบและแนวทางการฟื้นฟูขณะเดียวกันสมัชชาคนจนก็ต้องการเห็นการเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้างทางการเมืองเกี่ยวกับเขื่อนโดยการเรียกร้องให้รัฐเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลถาวรเพื่อฟื้นฟูวิถีชีวิตและระบบนิเวศ

4) การสร้างวาทกรรม น้ำมูล เป็น “น้ำมูน” หมายถึง “มรดก”⁷

การสร้างวาทกรรมใหม่จากที่เรียกว่า “แม่น้ำมูล” เป็น “แม่น้ำมูน” เป็น กระบวนการต่อสู้อีกรูปแบบหนึ่งของกลุ่มสมัชชาคนจน คำว่า “น้ำมูน” หรือ “แม่มูน” จะปรากฏในเอกสารต่างๆ และสื่อต่างๆของสมัชชาคนจน เช่น สารแม่มูน งานวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน รวมทั้งชื่อหมู่บ้านแม่มูนม้นยิ่นที่สร้าง ณ ห่วงงานเขื่อนปากมูลในปี 2542 เป็นต้น ในงานวิจัยนี้จะยกบทกลอนของชาวบ้านที่เขียนขึ้นระหว่างการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลขึ้นมาเป็นกรณีศึกษาเพื่อสะท้อนกระบวนการเคลื่อนไหวทางความคิดโดยการการนำจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์การพึ่งพาแม่น้ำมูลและความผูกพันของชาวบ้านกับแม่น้ำสายนี้ ในทัศนะของชาวบ้านแม่น้ำมูลเป็นเสมือน “แม่” ผู้มีพระคุณ และ เป็น “มรดก” ที่สำคัญต่อการดำรงชีพของชาวบ้านมานับแต่การตั้งหมู่บ้าน การสร้างเขื่อนปากมูลเป็นการทำร้าย “แม่” และ “มรดก” ของชาวบ้านให้สูญหายไปและ

⁷ มูน ในภาษาอีสานคือมรดก แต่งานวิจัยชิ้นนี้ใช้ คำว่า “มูล” หากพบคำว่า “มูน” ในงานวิจัยนี้ตามบทต่างๆ นั้นหมายถึงผู้วิจัยอ้างอิงข้อมูลของสมัชชาคนจน

ส่งผลกระทบอย่างมากมายต่อลูกแม่มูลทั้งหลาย ในบทกลอนเกี่ยวกับการเปิดเขื่อนชี้ให้เห็นว่า การเปิดประตูเขื่อนปากมูลทำให้มรดกดังกล่าวกลับคืนมาเป็นแหล่งอาหาตามธรรมชาติ ความหลากหลายทางชีวภาพ เช่น ปลา และ พรรณพืช พร้อมกับนำเสนอให้เห็นถึงกระบวนการต่อสู้ เคลื่อนไหว เช่น การชุมนุมเพื่อเรียกร้องความเป็นธรรมและการตัดสินใจของรัฐในการตัดสินใจ ปัญหาเขื่อนปากมูล และเรียกร้องให้คืนความสมบูรณ์ของธรรมชาติกลับคืนมา

มุน มังอีสาน^๑

มูลมังอีสานนิราศร้างห่างเหินหา
เวเว้งเววเว้งว่างอยู่กลางใจ
คลุ่นคิดจิตอาวรณ์สะท้อนไหว
เศร้าฤทัยหมอนหมองนอนน้ำตา
คินหนาวตกนกเพื่อละเมอหา
กิ่งพญาหยวนพยับทราบทรวง
สะท้อนธาตุอภิญญาพาห่างหาย
ประคองดวงอิงแนบแอบทรวงกาย
หวานคำล่อมน้อมนวลสงวนสาย
นิมิตรหมายมาคล้าอำนาจพร
แม่ไปนาซิมกปลาป้อน
หลับกับหมอนถอนจิตสนิทเรา
มีวัชเชตเข้าถ้ำคำทางเก่า
ยินข่าวเขารังแกแม่ของตน
ว่าแม่ถูกระทำยาบป็น
สร้างเขื่อนบนดินท่นกันปากมูล
อนาถแท้แพ้พ่ายตายสาบสูญ
พลันอาดูรเป็นบุญธรรมแต่ปางใด
ถ้อยคลอพลิ้วรื้อรอยคอยหลับไหล
น้ำสีไสของสายฝนบนสายธาร
พบเศร้าโศกวิปโยกในอีสาน
ทรมานปานจะสิ้นทั้งอินทรี
อบรมเราเฝ้าดูแลแท้สุชี
ชั่วชีวินนี้หนอบลิมเลย
ทำนองหยดวิบากกรรมจำจึกเอ๋ย
อาจเฉยเมยเอ๋ยอ้างอย่างซาชิน
พชรสัจจะพระคำจัน

เมื่อต้องพากจากแม่พระคงคา
ยิ่งดึกยิ่งโศกเดี่ยวอยู่กลางจิต
นี่ก็ดึกเดือนคล้อยรอยอาลัย
ยิ่งดึกก็ยิ่งหนาวน้ำค้างตก
เจียบพราเผลอไผลอยู่ไปมา
กาลเวกเสกสรรค์หันอากาศ
ใครจะกล่อมลูกน้อยสุดาต่าง
นอนชะหล้าหลับตาแม่ซีกล่อม
เอื้อนเอ่ยออกอ้อนพักผ่อนกาย
แม่ไปไฮซิมกไข่มหา
แม่เลี้ยงมอนนอนแล้วแก้วตานอน
ครานี้ที่จันทร์เจ้าเข้ากลีบเมฆ
ฤ ต้องพากจากแม่มารดาเรา
เป็นข่าวร้ายกลายกล้าเหนือสำน้ำ
ด้วยมนุษย์แปลกหน้าน้ำมือคน
เหมือนเอามีดกรีดกลายปลายอกแม่
จ้วงแทงแดงโลหิตติดจนพลุน
เสียงแม่แห่งแอบหวายโซยแผ้วผิว
น้ำตาแม่ชุ่มชื้นปนเปไป
ตั้งแต่ลูกลืมหามาตุโลก
ลูกเห็บหนาวเห็บร้าวระบมราน
ระลึกถึงพระคุณแม่แต่ก่อนเก่า
ให้ข้าวปลาอาหารประจานมี
อันรักจริงยิ่งกว่าบริสุทธิ์
ทบทวนด้วยสติที่ควรเอ๋ย
เราต้องการสมานต่อ...
ก็เพื่อสร้างเพื่ออยู่คู่แผ่นดิน

^๑ เอกสารอัดสำเนา ไม่ปรากฏข้อมูลวันเวลาที่แต่งและชื่อผู้แต่ง

เป็นมูลมังยังไม่สิ้นแม่น้ำมูน

เป็นมูนมังยังไม่สิ้นแม่น้ำมูน

กลอนลำช่วงเปิดเชื่อนปากมูน^๑

(ลำ)...โอ้ย วาสนาลูกแม่มูนนี้สิ้น สนิมหน้าใส่ผู้ใด ได้หันหน้าใส่ทักษิณ ได้
ยिनแล้วม่วนสะออนออนซอนเค้ ละนา อันเดียนนี้ ได้ยินเสียงฟ้าฮ้องไป
มันเปิดไปทางหัวใจ แม่มูนไซ ไหลรินบ่อนพระอินทร์ทรงชี้ แม่ลำชีลาว
ไหลเคลื่อน เกือบสองเดือนคนช่องเท่ แม่เซบก ปลาคงหลายป๋น่อย แถว
มูนน้อยบ้านพ่อหนู ปลาอีตุ้มมาอ้อนแถวหัวคอนบ้านพ่อใหญ่ น้ำมูนไหล
ชะล้าง ตามทางแก่งแหล่งหมู่ปลา อำคานาง ผลสร้างจ้งหม่นหลาย นาย
เอ้ย นายละนา

(ร้อง)...หลายปีที่แม่มูนเราตายแสนเสียดายเกาะแก่งไม่เห็น สิบปีทุกข์ยาก
ลำเค็ญ เกาะแก่งไม่เห็นจมอยู่ใต้ลำธาร สิบปีรอคอยแสนนานรอรัฐบาลเปิด
ประตูปลา...

(ลำ)...ซุ่มมูรอกอยถ้ำ ตั้งสามปีเด้อพ่อใหญ่ รัฐท่านไซเปิดให้เขาแล้วสี่
เดือน รัฐจึงเคลื่อนเอ็นว่าสปริงเวย์ แม่มูนเขาเขาเพมุ่นมีดีอ้าง เขามา
ร่างคูกองตันป่อง รัฐท่านลองเปิดให้เขาแล้วแม่อา ศึกษาพันธุ์ปลาหลากหลาย
พันธุ์ที่หายไปจากแม่มูน ศึกษาพันธุ์ปลาที่สูญคืนมาสู่แม่มูนกันแล้ว
หรือยัง ฟังเสียงแก่งหัวคันจัวมันถึง ยังกะดั่งบั้ง ๆ ฟังแก่งถ้งโยน หลูโดน
สองฝั่งแม่มูนธรรมชาติมันसानเหลือแต่ชีโคลน ผักเม็กหรือผักกะโดนเอมา
ปลุกอีกหนพอไต่อยู่ได้กิน หายไปสิ้นดินดอนซอนป่า พรรณาบ่ถ้วนสวน
กล้วยหน่วยยาว บิดล้าวอ้าวไม้ใหญ่ใบเขียว ดอกกระเจียวขาวแดงหมู่แมงกิ
นูนน้อย หอยหรือกุ้งนั้นพอมีดอกหมู่ อีปูตินว่านั่นพันก่อนบ่เห็น บ่ว่าเส้น
น้อหมู่ให้ลองตรอง ของกินมีไปหมดคดมาหาเว้า...(ร้อง)...กระเปาะแก้วโรดเบา
หวาน กำลังข้างสารตัมกินมีแสง... (ลำ)...ลงไปแก่งหาปลามาอ่อม ผักกะ
ดอมอ่อมแล้วกินได้บ่ขม ลางเถื่อตัมปลากดใหญ่่น้อลูงสี ของกินมีไปหมดทั่ว
ดินหรือน้ำ...

(ร้อง)...ตามแก่งแหล่งเที่ยวพันธุ์ปลา ธรรมชาติสร้างสาพันธุ์ปลาหลากหลาย
ดองแหล่หรือดองลาย กดหม้อ เสือคอ สวาย ปลาตองกายลาบเตี้ยสีทอง
ตับของ ปลาตัวยาวศอก ปลากระบอก จอกน้อย สร้อยขาว...(ลำ)...แห
เขาจ้าวชาวเอาบาดคำ ปลาคุกนาเงียงปู่ถึกหน้อยพ่อหนา ปลาอีเก็ง แกม
หมู่ปลาแกง หางแดงหรือเค็ง ปิ้งหูคำป้อ...

^๑ ทวี ทองเทพ บ้านหนองแสงใหญ่ ต.หนองแสงใหญ่ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี

(ร้อง)...หูดำแก้มดำตัดขาว ลำตัวยาวปลาตัวปากบาน สงสารแต่ปลากะโห้ ปลาชะโดเทโพ ชะนาก ปลาปาก ฮากกล้วย ชวย คุณ พันธุ์ปลายังไม่สูญ คินมาสู่แม่เรา ปักเป้า ปลาป่านหัวแป มันก็ยังถึกแหยของเราเหมือนเดิม ปลาเริ่มถึกมองเขาไหล ปลาตัวใหญ่ปักอ้ายเป็นต้น กะมันเกิดชาวเท่าโอ ตัวละร้อยโลมันยังเข้ามาเยือน

(เล่า)...เหมือนมันเฝ้าให้ชุมเขาเปิดป่อง ให้เขาไปป่าวฮ้องให้ไขว้แม่มูน ไปบอกพันพวกผู้ใหญ่นายโต อย่าให้โง่มาค้นแม่มูนมันเฝ้า ปลากับข้าวของกิน ของไทเอ๋ย อย่าลืมเลยพวกพ้องคือมันฮ้องใส่หู คือจั่งฮู้ให้กินถิ่นสมบุรณ์ เกาะแก่งตามลำมูนเอ็นใส่ปลาให้มาแม่... อีแม่มูน เขาคินแล้ว ... อีแม่มูนเขา คินแล้ว...

4) จัดระบบความรู้ให้น่าเชื่อถือทางวิชาการเพื่อเป็นกลไกการต่อรอง

ชาวบ้านมีความรู้เกี่ยวกับประมงพื้นบ้านอย่างเป็นระบบและถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวแก่ลูกหลานมาช้านาน แต่ความรู้เหล่านี้ค่อยๆ สูญหายไปเป็นจำนวนมากเมื่อการสร้างเขื่อนปากมูล ชาวบ้านนำความรู้เกี่ยวกับประมงกลับมาใช้เมื่อประตูเขื่อนปากมูลถูกเปิดออกเป็นระยะเวลา 1 ปีที่ผ่านมา เช่น การใช้และการเคารพสิทธิกันและกันในการใช้เครื่องมือ ในปริมาณที่เพิ่มขึ้นมากขึ้นหลังจากมีการเปิดประตูเขื่อนปากมูล เช่น การใช้มองไหลช่วงต้นฤดูฝน การใช้แหทอดตามแก่ง การใส่ตุ้มลานตามวังและชุมปลาต่างๆ การลากกวด และการใช้เครื่องมือประเภทที่ต้องใส่ได้ตามแก่งหินที่ไหลขึ้นมาช่วงเปิดประตู และ ฯลฯ และการนำเครื่องมือประมงบางอย่างที่เลิกใช้แล้วมาใช้อีกครั้ง เช่น การใช้จิบช่วงปลายฤดูฝน การไหลมองต้นฤดูฝน และการใช้ตุ้มปลา ยอน เป็นต้น) ดังคำกล่าวของนายดำ ชาตะพันธ์ แห่งบ้านคอนสีเวิน ต.คันไร่ อ.สิรินธร จังหวัด อุบลราชธานีดังนี้

“จะหาปลาอะไรก็ต้องรู้จักปลาตัวนั้น...ต้องรู้จักถึงพฤติกรรมของปลา ฤดูกาลอพยพ แหล่งที่อยู่ของปลา อาหารของปลา รู้ว่าปลาชอบอะไรไม่ชอบอะไร ปลากินเหยื่ออะไรบ้างกินเหยื่อเป็นหรือเหยื่อตายชอบอยู่ตรงไหน ชอบอยู่ตามผิวน้ำ อยู่กลางน้ำหรือใต้ท้องน้ำ ในรอบวันหนึ่งๆ ปลาออกหากินเมื่อไรจึงจะสามารถจับปลานั้นได้ ...เครื่องมือถูกสร้างขึ้นให้มีความแตกต่างกันไป มีความเฉพาะเจาะจงในการจับปลาแต่ละชนิด...” (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว:37)

จากข้อมูลสนาม พบว่าความรู้ของชาวบ้านปากมูลมาจากการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศแม่น้ำมูล (ดังที่ได้อธิบายความรู้เกี่ยวกับความซับซ้อนของระบบนิเวศและลวงปลา) และทรัพยากรเรื่องปลาและลวงปลา ซึ่งเป็นความรู้ท้องถิ่นของชาวบ้านปากมูลที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศแม่น้ำมูล ก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล ชาวบ้านนำความรู้ดังกล่าวเป็นฐานสำคัญต่อการสร้างความมั่นคงทางอาหาร ทางสังคมวัฒนธรรม เศรษฐกิจเพราะคนส่วนมากในอดีตการสร้างเขื่อนปากมูลจะมีฐานะค่อนข้างดี ความรู้เรื่องปลาและลวงปลาทำให้เกิดวัฒนธรรมแห่งการพึ่งพาและพึ่งพิงแลกเปลี่ยนและแบ่งปันทรัพยากรปลา ระหว่างครอบครัวเครือญาติใน นอกชุมชน

และระหว่างชาวบ้านที่อยู่ไกลออกไปตามแม่น้ำสาขาของแม่น้ำมูลหมู่บ้านโคก เช่นวัฒนธรรมข้าวแลกปลาปลาแลกข้าวกับชาวบ้านโคก(คนทำนา) วัฒนธรรมเสี้ยวเหยเกยฮักที่เกิดขึ้นเพราะการให้/การแลกปลา วัฒนธรรมคนหาปลาหมู่บ้านเดียวกัน (คนที่มาหาปลาลงเดียวกัน) วัฒนธรรมการหยิบยืมและพึ่งพาเรือและเครื่องมือประมง วัฒนธรรมการเนาตามแก่งช่วงสงกรานต์เป็นต้น (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว: 11-15)

นอกจากนี้การมีความรู้เรื่องการหาปลาจะได้รับการเคารพยกย่องให้เป็น “พรานปลา” และเป็นที่เคารพของพรานปลารุ่นหลังเนื่องจากเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวแก่ลูกหลานและผู้ถ่ายทอดเองก็รู้สึกว่าคุณค่าและพึ่งตนเองได้ ดังการคำอธิบายของพ่อสุนทรหอมสิน ที่บอกว่า

“แม่น้ำมูลให้ชีวิตผม ให้ครอบครัวผม ผมมีความสุขโดยไม่พึ่งพาคนอื่น อาศัยความรู้ที่สืบทอดมาแต่พ่อแม่หาปลาเลี้ยงดูครอบครัว...” (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว: 58)

ชาวบ้านสมัชชาคนจนนำเสนอความรู้พื้นบ้านเกี่ยวประมงถูกนำเสนอผ่านรูปแบบงานวิจัยซึ่งมีจัดเก็บและวิเคราะห์ข้อมูลอย่างเป็นระบบ โดยใช้ชื่องานวิจัยของตนเองว่า งานวิจัยไทบ้านดังปรากฏเห็นในหน้าถัดไป การศึกษาชิ้นนี้ถือเป็นการสร้างวัฒนธรรมการต่อสู้ในรูปแบบหนึ่งโดยการใช้ข้อมูลและความรู้ทางวิชาการเป็นกลไกสำคัญนอกเหนือไปจากการเคลื่อนไหวในรูปแบบต่างๆที่ผ่านมา เช่น ที่ปรากฏในงานวิจัยของนลินี ตันฐาณิย์ (2543) ที่เสนอภาพการเคลื่อนไหวและกระบวนการต่อสู้ของชาวบ้านที่มีกลยุทธ และยุทธวิธีที่สลับซับซ้อนหลากหลายรูปแบบ ทั้งการนำความสัมพันธ์ทางเครือญาติแบบดั้งเดิมมาปรับใช้ร่วมกับแนวทางการต่อสู้แบบใหม่ที่มีทั้งการเผชิญหน้าและท้าทายรัฐ เช่น การแจกใบปลิว การกระจายข้อมูลข่าวสาร การหาแนวร่วม การยื่นข้อเสนอสื่อ การทวงสัญญา การตั้งหมู่บ้านในพื้นที่ที่ตั้งโครงการ การดื้อแพ่ง การไม่ให้ความร่วมมือ การตอบโต้ผ่านสื่อแบบทางการและไม่เป็นทางการ การผลิต สื่อ การกดดัน การเปิดโต๊ะเจรจาดูเรื่อง การประท้วง และการประนีประนอม ¹⁰

¹⁰ เช่น การชุมนุมครั้งใหญ่หน้าศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี ในปี 2536 และผู้นำถูกจับเกิน 10 คน ข้อหาบุกรุกสถานที่ราชการ การชุมนุมแบบมาราธอน 99 วันหน้าท่าเนียบ ในปี 2540 และเข้าเจรจากับรัฐในนาม “กลุ่มสมัชชาคนจน” ที่เกิดจากการรวมกลุ่มกันเพื่อแก้ไขปัญหายของกลุ่มทั่วประเทศ 7 กลุ่มปัญหา ได้แก่ กลุ่มปัญหาป่าไม้และที่ดิน กลุ่มปัญหาโครงการพัฒนาของรัฐ กลุ่มปัญหา ผู้ป่วยจากการใช้แรงงานในโรงงานอุตสาหกรรม กลุ่มปัญหาชุมชนแออัด กลุ่มปัญหาเขื่อน กลุ่มข้อเสนอเกษตรกรรมทางเลือก และกลุ่มปัญหานโยบายและกฎหมาย แต่ปัญหายังไม่ได้รับการแก้ไข จากนั้นกลุ่มสมัชชาคนจนก็ได้บุกยึดสันเขื่อนปากมูลในวันที่ 23 มีนาคม 2542 และก่อตั้งหมู่บ้านแม่มูลมันยืนขึ้น และได้เปลี่ยนแปลงข้อเรียกร้องในการแก้ไขปัญหายเขื่อนปากมูล จากให้จัดที่ดินทำกินครอบครัวละ 15 ไร่ ทดแทนการเสียโอกาสประกอบอาชีพประมง เป็น 1) เปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลทั้ง 8 บานอย่างถาวร 2) พื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและเกาะแก่งกลด



สำเนาข้อมูลให้คืนสภาพเดิม และ 3) พื้นฟูชีวิตและชุมชนชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมูล (สารแม่พิมพ์ ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 มิถุนายน-กรกฎาคม 2545: 6-10)

นอกจากนี้ชาวบ้านยังนำเสนอระบบความรู้ของตนผ่าน “สารแม่ขุนสารแม่ขุน” ซึ่งเป็น จุลสารที่จัดทำโดยคณะกรรมการเครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำมูล ซึ่งวางแผนจุลสารครั้งแรกเดือน เมษายน-พฤษภาคม 2544 ได้นำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลและเขื่อนอื่นๆในลุ่มน้ำมูล เป็นด้านหลักเพราะเนื้อหาหลักของหลายเล่มต่อๆมาจะเสนอเรื่องเขื่อนปากมูลและพาดหัวหน้า ปกด้วยเรื่องดังกล่าว เช่น “เปิดเขื่อน ปลาคืนวัง คนคืนหลัง พันม้งมูน” (ปีที่1 ฉบับที่2 มิถุนายน-กรกฎาคม 2544) “การกลับมาของพรานปลาหลังเปิดเขื่อนราชิไศล” (ปีที่2 ฉบับที่5 ธันวาคม 2545-มกราคม 2546) “แม่ขุนแห่งความหวัง” (ดูภาพประกอบในภาคผนวกที่3)โดย ในเล่มจะนำเสนองานวิจัยของชาวบ้าน รายงานความก้าวหน้าของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี เกี่ยวกับเขื่อนปากมูล และ ร่างรายงานการศึกษาประเมินผลกระทบทางสุขภาพจากโครงการโรง ไฟฟ้าเขื่อนปากมูล นอกจากนี้สารแม่ขุนยังได้นำเสนอเรื่องราวของผลกระทบจากโครงการ เขื่อนในลุ่มน้ำมูลต่างๆ ต่อคนจน เช่นสารแม่ขุนปีที่1ฉบับที่4 ตุลาคม –พฤศจิกายน 2544 ที่ กล่าวไว้ว่า “มีงานที่รู้โครงการโขงชีมูล” “บทเรียนการรื้อเขื่อนทั่วโลก” รวมทั้งนำเสนอแนวทางการ บริหารจัดการน้ำและเขื่อนจากมุมมองของท้องถิ่นที่ผสมผสานเรื่องความเชื่อและวิถีชีวิตแบบ ท้องถิ่น เช่น ที่ปรากฏในจดหมายข่าวสารแม่ขุนฉบับปฐมฤกษ์ ปี 2544 (ปีที่ 1 ประจำเดือน เมษายน-พฤษภาคม 2544) ที่พาดหน้าปกว่า “ธรรมชาติยาดราเพื่อแม่ น้ำมูนครั้งที่ 1 และ 2” หรือ สารแม่ขุนปีที่1 ฉบับที่ 3 สิงหาคม 2544 ที่นำเสนองานวิจัยและบทสัมภาษณ์ของอาจารย์ จากมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี 2 ท่านคือ ดร.พัฒนา กิตติอาษา และ อาจารย์สุริยา สมุทคุปต์ เรื่อง “อารยธรรมการจัดการน้ำ ภูมิปัญญาพื้นถิ่นข้ามยุคที่ถูกกลืน” เป็นต้น

2. วัฒนธรรมของฝ่ายสนับสนุนเขื่อนเพื่อการฟื้นฟูระบบนิเวศและเศรษฐกิจชุมชน

2.1 การเชื้อฟังรัฐเพื่อรักษาความเป็นระเบียบสังคม

ตั้งแต่การสร้างเขื่อนปากมูลเป็นต้นมา การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.)ได้ ชดเชยความเสียหายแก่ที่ดินและทรัพย์สิน ได้แก่ ค่าทดแทนที่ดิน ค่าทดแทนอาคารสิ่งปลูก สร้าง และค่าทดแทนต้นไม้ ที่เสียหายในหมู่บ้านที่ตั้งริมแม่น้ำมูลเนื่องจากการก่อสร้างเขื่อน ปากมูล จำนวนทั้งสิ้น 1,095 ราย จำนวนนี้มีในหมู่บ้านวังสะแบงได้มีจำนวน 51 ราย และค่าทด แทนลักษณะพิเศษรายละเอียด 100,000 บาท สำหรับราษฎรที่มีบ้านเรือนระหว่างระดับน้ำ 108.0- 108.5 มร.ทก จำนวน 83 ราย อยู่ในหมู่บ้านวังสะแบงได้ 8 ราย และ ค่าทดแทนลักษณะพิเศษ อีกรายละ 135,500 บาท จำนวน 249 ราย อยู่ในหมู่บ้านวังสะแบงได้ จำนวน 11 ราย และใน วันที่ 25 มกราคม 2543 รัฐบาลมีมติ ครม. ให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยจ่ายเงินค่า ช่วยเหลือเกษตรกรประมงที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูลเนื่องจากการสูญเสียอาชีพประมง 3 ปีหลังจากการสร้างเขื่อนซึ่งเป็นผลมาจากการเรียกร้องของกลุ่มสมาชิคนจนมาต่อเนื่อง การ ชดเชยการสูญเสียอาชีพประมงได้ครอบคลุมพื้นที่หมู่บ้านที่อยู่ตามลำน้ำสาขาด้วย จำนวนเงินที่ รัฐชดเชยให้คือ 60,000 บาทต่อรายรวมทั้งสิ้น 6,176 ราย โดยอยู่ในรูปของการถือหุ้นในส หกรณ์การเกษตรปากมูล 30,000 บาทและรับเป็นเงินสด 30,000 บาท การจ่ายเงินมีหลาย ครั้งในครั้งแรกจำนวนชาวบ้านที่ได้รับการชดเชยจากหมู่บ้านวังสะแบงได้และหนองแสงใหญ่

จำนวน 17 ราย และ 47 ราย ตามลำดับ (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2543) จากการสำรวจของ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2543) พบว่า กฟผ. มีโครงการสร้างอาชีพเสริม อบรมอาชีพใหม่ๆแก่ชาวบ้านต่อเนื่อง 3 ปี (2540-2542) เช่น การเพาะเห็ด ดัดเย็บเสื้อผ้า ทำอาหาร ซ่อมเครื่องยนต์เครื่องใช้ไฟฟ้า เลี้ยงปลาในบ่อ เลี้ยงเป็ดเทศ โครงการทำไร่นาสวนผสม โครงการส่งเสริมการเลี้ยงโค-กระบือ และอื่นๆ แต่มีประชาชนเข้าร่วมโครงการอบรมเพียง 69 คน จากจำนวนเต็ม 624 คน (จากผู้ตอบแบบสอบถาม) ในจำนวนนี้มีชาวบ้านวังสะแบงได้ที่เข้าร่วมไม่ถึง 15 คน จำนวนผู้ไม่ได้เข้าอบรมคิดเฉลี่ย 3 ปี รวมประมาณ 84.92 เปอร์เซ็นต์ นอกจากนั้นกฟผ. ยังมีโครงการโครงการปล่อยปลาและปล่อยกุ้งห้ามกรามลงแม่น้ำมูล ตลอดจนสร้างสาธารณูปโภคต่างๆ เช่น ถนน แหล่งน้ำ แก่ชาวบ้านจนทำให้ชาวบ้านจำนวนที่มีใช้กลุ่มสมัชชาคนจน (กลุ่มสมัชชาคนจนคือกลุ่มชาวบ้านที่รวมกันโดยการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชน และนักวิชาการบางกลุ่มเพื่อต่อต้านการมีเขื่อนปากมูลเพราะเห็นว่าเขื่อนได้ก่อให้เกิดปัญหาต่อระบบนิเวศและวิถีชีวิตและเรียกขานตนเองว่า กลุ่มสมัชชาคนจน) เห็นว่ามีความพอใจที่เขื่อนปากมูลเพราะนำความเจริญมาให้โดยเฉพาะการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานต่างๆเช่นมีความสะดวกขึ้นในการขนส่ง มีน้ำประปาใช้ มีไฟฟ้าใช้ แต่มีใช้การเพิ่มขึ้นของรายได้จากประมงหรือเกษตรที่มีระบบชลประทานจากการสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้าจากแม่น้ำมูล เป็นต้น ซึ่งเห็นได้จากการสำรวจความคิดเห็นของชาวบ้านจากงานวิจัยที่ให้ทุนสนับสนุนจากการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย เช่น การสำรวจของมหาวิทยาลัยขอนแก่น (2543) เรื่องการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจและสังคมของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล หรือโครงการติดตามสภาพเศรษฐกิจและสังคมสิ่งแวดล้อมและจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิตสำหรับราษฎรและชุมชนในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ของสถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย โดยความสนับสนุนทางวิชาการของสถาบันราชภัฏอุบลราชธานีและมหาวิทยาลัยเกษตรและจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2546)

ชาวบ้านที่เป็นผู้นำทางการได้ทำหนังสือถึงรัฐบาลให้ปิดประตูเขื่อนปากมูลเพราะเห็นว่าข้อเสนอของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีที่ให้เปิดประตูเขื่อนปากมูลตลอดปี ซึ่งเป็นผลมาจากการศึกษาช่วงการเปิดประตูเขื่อน ข้อเสนอนี้จะทำให้น้ำในแม่น้ำมูลแห้งและส่งผลกระทบต่อกลุ่มชาวบ้านส่วนใหญ่ของชุมชนที่มีอาชีพทำการเกษตรเป็นหลัก นอกจากนี้ยังต้องพึ่งพาไฟฟ้าจากประเทศเพื่อนบ้าน ทั้งที่มีเขื่อนปากมูลที่สามารถผลิตกระแสไฟฟ้าอยู่แล้วและเขื่อนนี้ก็ลงทุนมามาก(ดูเอกสารประกอบหน้า 110) พร้อมๆกันนี้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยนำเสนอให้รัฐบาลนำเขื่อนปากมูลกลับมาใช้งานตามปกติ พร้อมกับนำเสนอรายงานความก้าวหน้าการติดตามสภาพเศรษฐกิจสิ่งแวดล้อมและจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิตสำหรับราษฎรและชุมชนในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่าง (ดูเอกสารประกอบหน้า111-113) นอกจากนี้คณะกรรมการวิสามัญศึกษาบทบาทและการดำเนินกิจกรรมขององค์กรพัฒนาเอกชน วุฒิสภาได้สรุปรายงานเกี่ยวกับผลกระทบด้านลบของการเปิด-ปิดประตูน้ำเขื่อนปากมูลเพื่อให้รัฐบาลดำเนินการนำเขื่อนปากมูล

กลับมาใช้ใหม่ซึ่งสอดคล้องกับข้อเรียกร้องของกลุ่มผู้นำทางการของชาวบ้านและการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (ดูเอกสารประกอบในภาคผนวก4)